

Praxis – filozofski časopis kao odraz složene stvarnosti jednoga vremena

Dobro je (...) da svaki čitatelj bude kritičan spram svih iskaza sudionika i uspoređi što više neovisnih izvora.¹

Igor Eterović

U prilogu se analizira časopis Praxis kao jedan složen kulturno-povijesni fenomen, uz koji se vezuje zasebna filozofska škola i značajan društveni angažman istaknutih intelektualaca. Prvi dio nudi povijesnoznanstvenu analizu korpusa cjelokupnoga jugoslavenskoga izdanja spomenutoga časopisa, i to na temelju četiriju metodoloških smjernica: uredništvo, vanjski suradnici i naklada, financije te udio polemičkih tekstova u časopisu. Time se ukazuje na paradoksalnu činjenicu da je, unatoč silnoj reputaciji koju je časopis stekao u svijetu, njegovo gašenje bilo neizbježno. Drugi dio predstavlja komparativnu analizu raznih sudionika i tumača "fenomena Praxis" te nastoji iz mnoštva njihovih subjektivnih osvrta izvući ono najbliže istini i rasvijetliti zakulisna zbivanja. Nakon postavljanja zaključnih teza predlažu se neki mogući putovi daljnjih istraživanja.

Godine 1964. na intelektualnoj se sceni u Jugoslaviji pojavljuje vjerojatno najznačajnija i najutjecajnija serijska publikacija na prostorima te bivše države do današnjega dana, ali i, šire govoreći, zasigurno jedna od najrespektabilnijih publikacija u srednjoj i jugoistočnoj Europi. Riječ je o časopisu *Praxis*, filozofskome dvomjesečniku u izdanju Hrvatskoga filozofskoga društva u Zagrebu. Časopis je izlazio punih deset godina i za to vrijeme ostavio velik trag u intelektualnoj i cjelokupnoj društvenoj svakodnevnici.

Prvi je broj *Praxisa* bio onaj za rujan/listopad 1964., a posljednji je bio trobroj za svibanj–listopad 1974. godine. Po čemu je taj časopis toliko atraktivan za povijesnoznanstvenu (ali i drugu) obradu, pokušat ćemo već dijelom odgovoriti u ovim uvodnim retcima.

Započnimo s dvjema dvoznačnostima sadržanima u naslovu. Prvo, časopis može biti odraz stvarnosti na dva načina: (1) **svojim sadržajem i cjelokupnom fizionomijom** (uredništvo, rubrike itd.) **može odslikavati svijest intelektualaca² u određenoj akademskoj**

---

¹ Supek, I., *Krivovjernik na ljevici*, Globus, Zagreb, 1992., str. 218.

² Pojam "intelektualac" vrlo je diskutabilan i koristi se u različite svrhe i s različitim konotacijama. Da bismo izbjegli nesporazume, u ovome radu pod tim pojmom mislim na sve one subjekte koji svojim djelom, posebice pisanim ili izgovorenim, najviše utječu na preobražaje čitave društvene strukture pojedinoga naroda, nacije ili zajednice, a time ujedno ostavljaju najdublji trag u izgradnji dotične kulture. Po mome sudu, a i nekako zdravorazumski uzeto, u njih bi spadali akademski obrazovani pojedinci, u prvome redu znanstvenici, filozofi,

sredini određenoga vremena – bila bi to slika koju nam on nudi "iznutra", svojom građom. Međutim (2) **časopis možemo sagledavati i kao instituciju, kao skup intelektualnih radnika, ali i "tehničkoga osoblja"** (tiskare, sponzori itd.), **koji su djelujući u određenome prostoru i vremenu izazivali reakciju društva** – to je slika stvarnosti "izvana", iz odnosa prema časopisu kao instituciji, kao "kulturnome fenomenu".

Druga se dvoznačnost krije u sljedećem: časopis ne samo da može biti (i jest) (1) **odraz svoga vremena**, već njegova recepcija i vrednovanje njegovih postignuća može biti još bolja i indikativnija smjernica za (2) **odražavanje vremena nakon njegova izlaženja**, budući da je *Praxis* jedinstveni fenomen koji je ili trebalo prešućivati ili pak na raznorazne načine krivo interpretirati. Drugim riječima, *Praxis* s jedne strane predstavlja pravo vrelo informacija za upoznavanje različitih aspekata razdoblja od sredine 60-ih do sredine 70-ih godina XX. stoljeća, ali i vrlo važan indikator kasnijih previranja i misaonih sukoba, koji su se vrlo lijepo odrazili u stavu raznih kritičara i "kritičara" *Praxisa*.

Zbog ograničena će prostora ovoga rada te naznake biti samo skicirane, no pokušat će se dotaknuti barem djelomično svaka od njih. Upravo bi takva jedna "multispektralna analiza" trebala dočarati svu kompleksnost zbivanja, okolnosti i društveno-intelektualnih gibanja kojima je *Praxis* bio (epi)centar ili barem značajan sudionik.

Istraživanje je podijeljeno na dva glavna dijela. U prvome pokušavamo iz samoga korpusa časopisa (svih objavljenih brojeva jugoslavenskoga izdanja³) izvući neke vrlo važne povijesnoznanstvene implikacije. U drugome pak dijelu pokušavamo iz historiografskih i raznoraznih kroničarskih djela komparacijom iznaći istinu o "zakulisnim zbivanjima" oko časopisa i tako dobiti potpuniju sliku kulturnoga fenomena pod nazivom *Praxis*.

1. Analiza fizionomije i dijela sadržaja *Praxisa*

Obrađeni korpus na kojemu će se temeljiti analiza čini svih pedeset i devet brojeva jugoslavenskoga izdanja i jedno posebno izdanje *Praxisa*.

---

umjetnici, prosvjetni radnici i "profesionalni političari" (politolozi). Napominjem kako je to radna definicija i kao takvu treba je uzeti s dozom opreza.

³ Nisam ulazio u analizu međunarodnoga i džepnoga izdanja, zbog ograničena prostora, no smatram kako bi to definitivno bio jedan od koraka u daljnjem istraživanju *Praxisa*, kojim bi se o njemu dobila potpunija slika.

Metodologija analize bazira se na četirima segmentima koje izdvajamo smatrajući ih dobrim indikatorima onoga čime se u radu bavimo: pokušajem iščitavanja društvene (u prvome redu intelektualne) atmosfere druge polovice šezdesetih i početka sedamdesetih prošloga stoljeća u Jugoslaviji, s posebnim osvrtom na Hrvatsku, budući da je uredništvo, kao jezgra *Praxisa*, bilo u Zagrebu. Ta su četiri segmenta koja se analiziraju sljedeća: redakcija (uredništvo) časopisa, vanjski suradnici i naklada, financije i narav sadržaja (odnos znanstvenoga sadržaja naspram polemičkih tekstova). Prvi i posljednji segment bit će nam najrelevantniji za sagledavanje utjecaja i značaja *Praxisa*, dok treći i četvrti, na temelju odnosa vlasti prema *Praxisu* (i obrnuto), najbolje odražavaju društveno-političku situaciju toga vremena.

1.1. Uredništvo

Prvi je broj časopisa, kako je već spomenuto, izašao za rujan/listopad 1964., a drugi za studeni/prosinac iste godine. Redakciju (uredništvo) za prvu su godinu izlaženja časopisa činili *Branko Bošnjak*⁴, *Danko Grlić*⁵, *Milan Kangrga*⁶, *Danilo Pejović*⁷, *Gajo Petrović*⁸, *Rudi Supek*⁹ i *Predrag Vranicki*¹⁰. Glavni i odgovorni urednici bili su *Danilo Pejović* i *Gajo Petrović*, a tajnik uredništva *Zlatko Posavac*¹¹.

---

⁴ Hrvatski filozof Branko Bošnjak (1923.–1996.) 1950. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu diplomirao je filozofiju, južnoslavenske književnosti i jezike, a grčki jezik i književnost 1958. te doktorirao 1956. Bavio se s marksističkih pozicija pretežno problemima religije, kao i pitanjima povijesti filozofije, a posebno je bio dobar poznavalac grčke i srednjovjekovne filozofije.

⁵ Hrvatski filozof Danko Grlić (1923.–1984.) diplomirao je filozofiju 1955. te doktorirao 1969. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Bavio se problemom estetskoga, posebno ograničenošću i povijesnom zastarjelošću estetike kao znanstvene discipline, razvijao antidogmatski pristup unutar marksizma i objavio mnogo radova iz filozofske leksikografije.

⁶ Hrvatski filozof Milan Kangrga (1923.–) diplomirao je 1950. i doktorirao 1961. filozofiju na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, gdje je bio profesor etike sve do umirovljenja 1993. Inzistirao je na dosljedniju tumačenju Marxova filozofijskoga nauka nasuprot svim vulgarnomaterijalističkim iskrivljavanjima, a analizom njemačkoga klasičnoga idealizma nastoji pokazati da građanska etika treba biti zamijenjena trajnom revolucionarnom praksom. Izrazito je aktivan i kao publicist koji oštro kritizira društvene pojave.

⁷ Hrvatski filozof Danilo Pejović (1928.–2007.) diplomirao je (1953.) i doktorirao (1958.) filozofiju na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Težište su njegova znanstvenoga rada metafizika i ontologija, spoznaja i znanost, povijest i umjetnost, tehnika, priroda i ekologija. Prevodio je filozofske tekstove s francuskoga, njemačkoga i engleskoga jezika.

⁸ Hrvatski filozof Gajo Petrović (1927.–1993.) studirao je u Zagrebu, Lenjingradu (danas Petrograd) i Moskvi. Doktorirao je na Filozofskome fakultetu u Zagrebu 1956., gdje predaje teorijsku filozofiju i logiku od 1950. do smrti. Pisao je radove pretežito iz područja ontologije, antropologije, epistemologije i logike te mnoge marksističke studije. Razvio je marksističku misao u mnogim fundamentalnim pitanjima (npr. praksa, sloboda, otuđenje i razotuđenje).

⁹ Hrvatski filozof, sociolog i psiholog Rudi Supek (1913.–1993.) diplomirao je filozofiju na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, a doktorirao kod poznata psihologa i mislioca Jeana Piageta na Sorboni 1952. Osnivač je Odsjeka za sociologiju (1963.) na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. U radovima obrađuje širok spektar tema, počevši od patopsihologije, psihologije umjetničkoga stvaranja i psihologije kulture do suvremene filozofijske, antropološke, metodološke i socijalnoekološke problematike.

Druge se godine izlaženja (1965.) nije mijenjalo uredništvo, kao ni glavni urednici, dok je tajnik uredništva od trećega broja dalje za tu godinu *Boris Kalin*¹². Dodana je i funkcija tehničkoga urednika, koju je vršio *Zlatko Posavac*.

Godine 1966. sve je ostalo jednako kao i u prethodnoj godini.

Novim članovima uredništva za 1968. postaju *Mladen Čaldarović*¹³ i *Ivan Kuvačić*¹⁴, a iz njega izlazi *Danilo Pejović*. Glavni i odgovorni urednici postaju *Gajo Petrović* i *Rudi Supek*, a tajnik uredništva *Branko Despot*¹⁵. Funkcije tehničkoga urednika za broj četiri nema.

Godine 1969. ukinuta je funkcija tehničkoga urednika i *Mladen Čaldarović* više nije član uredništva.

Sljedeće je godine, 1970., sve ostalo jednako, samo je ponovno uvedena funkcija tehničkoga urednika i vrši je *Miroslav Jilek*. Takvo stanje u uredništvu ostaje nepromijenjeno 1971. i 1972. godine.¹⁶

Godine 1973. u uredništvo ulaze *Veljko Cvjetičanin*¹⁷ i *Žarko Puhovski*¹⁸, dok sve drugo ostaje nepromijenjeno.

---

¹⁰ Hrvatski filozof Predrag Vranicki (1922.–2002.) diplomirao je filozofiju na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, a doktorirao u Beogradu. Bavio se ponajviše poviješću marksizma i filozofijom povijesti. Prvi je napisao integralnu, široko koncipiranu, nedogmatsku *Historiju marksizma*, kojom je stekao ugled u svjetskim filozofskim krugovima.

¹¹ Hrvatski filozof Zlatko Posavac (1931.–) diplomirao je 1958. filozofiju i južnoslavenske književnosti na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, na kojemu je i doktorirao 1980. Objavljuje članke, rasprave, kritike, studije i eseje, pretežito iz estetike, posvećujući posebnu pažnju likovnim umjetnostima i književnosti, a ne zanemarujući ni moderne medije.

¹² Hrvatski filozof Boris Kalin (1939.–) diplomirao je (1955.) i doktorirao (1980.) filozofiju na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Bavio se pretežno metodikom nastave filozofije te je autor poznata gimnazijskoga udžbenika *Povijest filozofije*, koji je dosad izašao u 25 izdanja.

¹³ Hrvatski sociolog Mladen Čaldarović (1916.–) studirao je u Zagrebu i Beogradu, gdje je 1957. diplomirao psihologiju i pedagogiju. Sociologiju je specijalizirao u SAD-u (1960./1961.). Bavi se pretežno sociologijom kulture.

¹⁴ Hrvatski sociolog Ivan Kuvačić (1923.–) studirao je u Zagrebu, Lenjingradu (danas Petrograd) i Moskvi, a doktorirao 1960. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, gdje je jedan od utemeljitelja Odsjeka za sociologiju. Područja su njegova bavljenja novija angloamerička sociologija i sociološka epistemologija, opća sociologija i suvremene sociološke teorije. Osobito su cijenjeni njegovi eseji o kontrakulturama mladih u zapadnim i bivšim socijalističkim društvima, s temeljnim humanističkim polazištem u sociologiji o nekonformizmu, autonomnosti i kreativnosti kao jedinome izvoru bitnih društvenih promjena.

¹⁵ Hrvatski filozof Branko Despot (1942.–) diplomirao je filozofiju i grčki jezik 1965. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, gdje je i doktorirao 1975. Istražuje povijest filozofije, grčku filozofiju, njemačku klasičnu i suvremenu filozofiju i hrvatsku suvremenu misao.

¹⁶ Važno je istaknuti da je u posebnoj nakladi *Dokumenti* izdano 1971. *Jun – lipanj 1968. DOKUMENTI*. To prvo (i jedino) izdanje spomenute posebne naklade predstavlja zbornik dokumenata o studentskim nemirima iz 1968. godine. Interesantno je da je naslovnica preuzeta od prvoga dvobroja 1969., a sam zbornik tiskan 1971., što možemo saznati iz kasnijih polemika uredništva sa sudom, o čemu će biti još riječi. Treba istaknuti još da to posebno izdanje predstavlja zaista pravo vrelo za povjesničara, budući da je riječ o sahranjenim dokumentima, govorima i proglasima, a tiču se studentskih nemira 1968. godine. Posebnu redakciju toga izdanja čine: *Alija Hodžić, Aleksandar Ilić, Miroslav Josić Višnjić, Ilija Moljković, Nebojša Popov, Lazar Stojanović, Vitomir Teofilović* i *Dorđije Vuković*.

¹⁷ Hrvatski sociolog Veljko Cvjetičanin (1927.–2001.) diplomirao je filozofiju na Filozofskome fakultetu u Zagrebu (1954.), gdje je i doktorirao sociologiju (1965.), a u međuvremenu specijalizirao sociologiju na Sorboni (1961./1962.). Jedan je od osnivača Odsjeka za sociologiju na Filozofskome fakultetu u Zagrebu.

Sljedeće godine, 1974., dolazi do značajnijih promjena. Umjesto *Rudija Supeka* glavni i odgovorni urednik, uz *Gaju Petrovića*, postaje *Ivan Kuvačić*, a tajništvo redakcije preuzima *Gvozden Flego*¹⁹. Tehnički je urednik za trobroj 3–5 *Neven Sesardić*²⁰.

*

Iz analize uredništva moguće je izvući nekoliko zaključaka.

Prvo, u uredništvo se okupila vrlo respektabilna filozofska plejada. Svaki poznavatelj naše filozofske literature (ne samo naših autora, već i prevodioca), u krajnjoj liniji svaki student filozofije trebao bi poznavati važnost većine osoba spomenutih u uredništvu. Mnogi od njih predstavljaju filozofsko-sociološki intelektualni vrh druge polovice dvadesetoga stoljeća u Hrvatskoj, a i šire. Za opravdanje je takve tvrdnje zasad dostatno uputiti na bibliografiju djela kojima su oni autori do 1971., a o kojoj izvještava Gajo Petrović.²¹ Ta bibliografija naznačuje samo dio njihove aktivnosti i važnosti, prije svega u domeni filozofije, no mislim da dovoljno ukazuje da bi detaljno (bio-bibliografsko²²) istraživanje njihova doprinosa samo potvrdilo spomenute indikacije.²³

Drugo, uredništvo je, iako generalno vođeno marksističkom idejom, bilo glavni nositelj sadržaja časopisa te je svojim dovoljno raznolikim profilom – kako po područjima bavljenja,

---

¹⁸ Hrvatski politolog i filozof Žarko Puhovski (1946.–) diplomirao je na Fakultetu političkih nauka 1972., doktorirao na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, gdje i radi od 1976. Bavi se posebno filozofijom Frankfurtskoga kruga, filozofijom društva i politike te političkim i sociološkim fenomenima suvremenoga svijeta.

¹⁹ Hrvatski filozof Gvozden Flego (1946.–) diplomirao je filozofiju i indologiju 1971., a doktorirao 1983. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, gdje radi od 1974. Pisao je o marksističkoj filozofiji te teoretizirao o psihoanalizi i postmoderni.

²⁰ Hrvatski filozof Neven Sesardić (1949.–) diplomirao je filozofiju i grčki jezik 1973., a doktorirao 1982. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Bavi se filozofijom znanosti, spoznajnom teorijom i političkom filozofijom, a u novije vrijeme ističe se radovima iz filozofije biologije.

²¹ Kratak prikaz i ocjenu filozofije nakon Drugoga svjetskoga rata nudi Gajo Petrović u *Filozofija u Jugoslaviji (1945-1971)*, u: Petrović, G., *Čemu Praxis?*, str. 199–217., dok bibliografiju važnijih filozofskih uradaka donosi odmah nakon toga pod naslovom *Bibliografija*, str. 218–239.

²² Osim njihova stvaralaštva (bibliografije) vrlo je zanimljiv i različit "životni put" praksisovaca (biografije), koji je zaista raznolik, što se u nešto sažetijem obliku krije i u riječima V. Golubovića: "U drugoj polovici šezdesetih godina dvadesetog stoljeća neki protagonisti filozofije prakse napustili su tu koncepciju te u središte svoga filozofiranja postavili pojam rada, neki filozofi srednje i mlađe generacije, inspirirani duhom postmoderne, zaputili su se krajem sedamdesetih godina stazama postmodernističkih i postmarksističkih traganja. Neki su Praxis-filozofi trajno ostali u horizontu 'klasične' zagrebačke filozofije prakse promišljajući svestranije ili radikalnije pojedine njene aspekte, a drugi su praksisovci 'praksisovci' nastojali dosljednije i produbljenije misliti njene najbolje unutrašnje potencijale (...)." Golubović, V., *Filozofija kao mišljenje novog: Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*, Euroknjiga, Zagreb, 2006., str. 17.

²³ Osnovne će informacije čitatelju o glavnim praksisovcima pružiti Grlić, D., *Leksikon filozofa*, Naprijed, Zagreb, 1982. (V. o B. Bošnjaku na str. 60, o M. Kangrgi na str. 202, o D. Pejoviću na str. 312, o G. Petroviću na str. 315–316, o R. Supeku na str. 403, o P. Vranickom na str. 438.). Budući da o sebi ne donosi ništa u spomenutom djelu, o Danku Grliću v. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 2001., str. 227–228. Korisne su i informacije s *Marksističkoga internetskoga arhiva* (<http://www.marxists.org/>), odnosno njemu pripadajuće *Enciklopedije marksizma*, u kojoj se mogu naći informacije o grupi *Praxis* općenito te kratke biografije G. Petrovića, M. Kangrga, D. Grlića, R. Supeka i P. Vranickog. (Točnu adresu internetnih stranica o spomenutim autorima v. u popisu literature.)

tako i po načinu obrade pojedinih tema – obogatilo časopis raznovrsnim priložima, koji variraju od povijesti filozofije i filozofije povijesti preko etike i teorije spoznaje pa do (filozofije) sociologije i filozofije kulture. Spojimo li ranije spomenutu kvalitetu autora i raznolikost tema kojima se svaki od njih bavio, ne začuđuju riječi Ernsta Blocha²⁴, koji kaže da je *Praxis* "dakako najbolji filozofski časopis našeg doba"²⁵.

Vrlo je važna, osobito za povijesnu analizu, kao treće, i činjenica da je u politički najturbulentnijim godinama uredništvo ostalo najčvršće: od 1968. pa do 1973. praktički se nije mijenjalo, što zapravo najviše govori o tome koliko su praksisovci bili uvjereni u ispravnost svoje filozofije, a možda i koliko su vjerovali da svojim zalaganjem pridonose boljem svijetu.²⁶

1.2. Vanjski suradnici i naklada

Za uzorak je na kojemu se bazira analiza ovoga segmenta odabran prvi (dvo)broj svake treće godine izlaženja časopisa: g. 1, br. 1 (rujan/listopad 1964.); g. 3, br. 1 (siječanj/veljača 1966.); g. 6, br. 1/2 (siječanj/travanj 1969.); g. 9, br. 1/2 (siječanj/travanj 1972.).²⁷

Na prvome broju časopisa nema vanjskih suradnika, časopis izlazi u jugoslavenskome izdanju (na "hrvatskosrpskome" jeziku) i engleskome izdanju (na engleskome jeziku). Količina naklade nije naznačena ni na jednome broju časopisa.

S trećom godinom izlaženja ne pojavljuju se vanjski suradnici, ali časopis sada izlazi u jugoslavenskome izdanju (na "hrvatskosrpskome" jeziku) i međunarodnome (na engleskome, francuskome i njemačkome jeziku).

---

²⁴ Njemački filozof Ernst Bloch (1885.–1977.) jedan je od najistaknutijih suvremenih marksističkih filozofa. Orijentiran radikalno antidogmatski, mnogo je utjecao na filozofe tzv. Frankfurtske škole te na Školu Praxis.

²⁵ Usp. *Praxis*, g. 8, br. 3/4, str. 778. Jedna je od mogućih smjernica daljnega istraživanja komparativna analiza tada najeminentnijih evropskih časopisa s posebnim osvrtom na međunarodno izdanje *Praxisa*. To bi nesumnjivo bio vrijedan prilog u lociranju njegova mjesta na intelektualnoj karti Europe toga vremena.

²⁶ Takav zaključak potvrđuje i autobiografski osvrt Milana Kangrga: "Zato smo svi zajedno osjećali i dolazili do spoznaje i zaključka, da ne smijemo odustati od onog bitnog: nastavljanja s odlučnim zalaganjem za nešto bolje od ovoga što se tu zbiva i naziva socijalizmom, a zapravo je najdublja i najočiglednija suprotnost i opasnost, jer je na djelu staljinizam, a ne socijalizam!" Kangrga, M., *Šverceri vlastitog života*, Kultura & Rasvjeta, Split, 2002., str. 72. On izvještava i o tome kako nije bila riječ samo o teorijskome ili "akademskome" jedinstvu, već i o snažnu prijateljstvu, pa su svake nedjelje članovi redakcije odlazili na izlete sa svojim ženama na Sljeme. Usp. na i. mj.

²⁷ Iako proizvoljno odabrani kao prvi brojevi svake treće godine, čime se nastojalo popratiti najosnovnije promjene vezane za časopis, takav izbor predstavlja vrlo dobar reprezentativni primjerak i zbog okolnosti vezane za časopis. Prvi je broj, samorazumljivo, polazna točka. Prvi broj treće godine izašao je u vrijeme kada se tiskanje "uhodalo" i predstavlja svojevrsnu uzlaznu putanju. Prvi dvobroj šeste godine izlazi nakon nemirne 1968. i teških napada na *Praxis*. Prvi dvobroj devete godine onaj je koji je nakon politički uzavrele 1971. odraz silazne putanje časopisa. Sve će to biti vidljivo u nastavku teksta i može poslužiti kao svojevrsan orijentir za kostur jedne "kronologije časopisa *Praxis*".

Prvi je dvobroj šeste godine važan zbog sljedeće činjenice: ne samo da su se u rad *Praxisa* uključili vanjski suradnici kao "članovi redakcijskoga savjeta" u ogromnoj mjeri, već su mnogi od njih, kvalitativno gledano, znanstvenici i stručnjaci svjetskoga glasa i ranga: Kostas Axelos (Pariz), Alfred J. Ayer (Oxford), Zygmunt Baumann (Tel-Aviv), Norman Birnbaum (Amherst), Ernst Bloch (Tübingen), Thomas Bottomore (Brighton), Umberto Cerroni (Rim), Robert S. Cohen (Boston), Veljko Cvjetičanin (Zagreb), Mladen Čaldarović (Zagreb), Božidar Debenjak (Ljubljana), Mihailo Đurić (Beograd), Marvin Farber (Buffalo), Muhamed Filipović (Sarajevo), Vladimir Filipović (Zagreb), Eugen Fink (Freiburg), Ivan Focht (Sarajevo), Erich Fromm (Mexico City), Lucien Goldmann (Pariz), André Gorz (Pariz), Jürgen Habermas (Frankfurt), Erich Heintel (Beč), Agnes Heller (Budimpešta), Besim Ibrahimpašić (Sarajevo), Mitko Ilievski (Skopje), Leszek Kolakowski (Varšava), Veljko Korać (Beograd), Karel Kosik (Prag), Andrija Krešić (Beograd), Henri Lefebvre (Pariz), Georg Lukács (Budimpešta), Serge Mallet (Pariz), Herbert Marcuse (San Diego), Mihailo Marković (Beograd), Vojin Milić (Beograd), Enzo Paci (Milano), Howard L. Parsons (Bridgeport), Zagorka Pešić-Golubović (Beograd), David Riesman (Cambridge, Mass.), Veljko Rus (Ljubljana), Svetozar Stojanović (Beograd), Julius Strinka (Bratislava), Abdulah Šarčević (Sarajevo), Ljubo Tadić (Beograd), Ivan Varga (Budimpešta), Kurt Wolff (Newton), Aldo Zanardo (Bologna), Miladin Životić (Beograd). Časopis i dalje izlazi u jugoslavenskome i međunarodnome izdanju na tri jezika, a počelo je izlaziti i džepno izdanje.

Devetu godinu izlaženja obilježava kontinuitet u suradnji te se vanjski suradnici ne mijenjaju značajno: iz redakcijskoga savjeta izlaze Muhamed Filipović (Sarajevo) i Vojin Milić (Beograd), a za tiska su preminuli Lucien Goldmann (Pariz) i Georg Lukács (Budimpešta). Časopis i dalje izlazi u jugoslavenskome, međunarodnome i džepnome izdanju.

*

Što je moguće zaključiti iz analize vanjskih suradnika i naklade?

Prvo, vrlo značajni suradnici²⁸ uključuju se s vremenom u rad *Praxisa* i time zapravo jugoslavenska (gotovo slobodno možemo reći: hrvatska²⁹) filozofija ravnopravno nastupa na

---

²⁸ "Ti su filozofi i sociolozi svjetskoga glasa i renomea bili originalni mislioci koji su svojim djelima zadužili svjetsku filozofijsku i sociologijsku misao dvadesetog stoljeća". Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 130.

²⁹ Iako se najčešće u literaturi spominje jugoslavenska filozofija prakse, ipak je – pravo govoreći – riječ o hrvatskoj filozofiji prakse, kao jednome važnome dijelu suvremene hrvatske filozofije, a njen je nositelj upravo tzv. "Zagrebačka filozofska škola". Štoviše, "nakon pokušaja svojatanja tradicije praxis-filozofije od strane pojedinih srbijanskih filozofa početkom osamdesetih godina (usp. bilj. 218 u ovome radu, nap. I. E.), njezini utemeljitelji svoju orijentaciju sve rjeđe nazivaju 'jugoslavenskom praxis-filozofijom', te se sve češće nazivaju 'Zagrebačkom filozofskom školom', 'Zagrebačkom filozofijom prakse' odnosno 'Zagrebačkom školom Marxova mišljenja', ističući svoju samosvojnost i zasebnost u odnosu na 'Beogradski filozofski krug'." Kukoč, M., *Kritika eshatologijskog uma: Problem otuđenja i hrvatska filozofija prakse*, Kruzak, Zagreb, 1998., str. 12.

svjetskome planu. Većina je tih suradnika sudjelovala i u radu izuzetno poznate Korčulanske ljetne škole³⁰. Valja primijetiti i da su svi ti suradnici načelno stizali iz (pro)kapitalistički orijentiranih zemalja, što je vrlo važno imamo li na umu da je u to vrijeme okupiti intelektualnu elitu iz obaju blokova ("socijalističkoga" i "kapitalističkoga") bilo gotovo utopijsko htijenje!

Drugo, reputaciji *Praxisa* izuzetno pridonosi i njegovo međunarodno izdanje na čak tri (svjetska!) jezika i stavlja ga u tijekove najaktualnijih diskusija svoga vremena. Zato on nije relevantan jedino za zbivanja u zemlji, već postaje uključen u europske tijekove, čime je sve postalo mnogo ozbiljnije, jer sada vlast mora pomnije motriti što se u njemu piše, budući da on ne postaje samo odraz stanja u zemlji već i njegov najozbiljniji kritičar, kao časopis koji se isključivo bavi filozofsko-sociološkim problemima.

Treće, džepno izdanje također je predstavljalo velik problem za vlast, budući da je sada doslovce svaki građanin mogao doći do svoga primjerka i time stvoriti svijest o onome što se zbiva u zemlji i koliko su opasne implikacije pojedinih političkih poteza. *Praxis* je tako htio ostvariti vlastite marksističke ideale, prema kojima se slobodan intelektualac angažirano postavlja kao dio društva stavljajući svoje misli na raspolaganje drugima, kako na afirmaciju tako i na kritiku.³¹ Imamo li na umu snažnu argumentaciju autora *Praxisa* u njihovim kritičkim priložima, tada se zasigurno vlasti nije svidjela ideja njihove raširenosti te velike dostupnosti laicima.

1.3. Financije

Pokušat ću dati samo jednu skicu za daljnje istraživanje, a uzorak koji analiziram jest sljedeći: g. 1, br. 1 (rujan/listopad 1964.); g. 3, br. 1 (siječanj/veljača 1966.); g. 6, br. 1/2 (siječanj/travanj 1969.); g. 9, br. 1/2 (siječanj/travanj 1972.).

---

³⁰ Naime ta je Škola djelovala neslužbeno od 1963. (u Dubrovniku: "generalna proba"), a službeno od 1964. u Korčuli do 1974., kada je doživjela istu sudbinu kao i *Praxis* – ukinuta je partijskim dopisom. Okupljala je eminentne stručnjake (dovoljno je istaknuti Habermasa i Marcusea) iz čitava svijeta te su o njoj mnogi istaknuti intelektualci, koji su na njoj sudjelovali (Fromm, Bloch), izrazili najviše ocjene, napose zbog mogućnosti da se u jednoj socijalističkoj zemlji uopće održava takvo nešto, a zatim i što tu imaju mogućnost izmijeniti mišljenja intelektualni svijet Istoka i Zapada. Više o tome v. u Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 342–383. Valja istaknuti i to da su najznačajniji prilozi iz rada Škole objavljivani u *Praxisu*, posebice u međunarodnome izdanju, a i čitatelji su redovito izvještavani o njezinu radu, čime se suradnja i kohezija naših s evropskim intelektualcima ne samo podigla već bez ustručavanja možemo reći – razvila ni iz čega!

³¹ Što znači biti marksist filozof, odnosno – možemo slobodno reći – marksist intelektualac, najbolje iskazuje G. Petrović: "Dužnost je filozofa-marksista da razvijaju kritičku svijest usmjerenu i prema samima sebi kao posebnom sloju, i prema političarima, i prema svakom drugom tko želi da održi ili postigne privilegiran položaj u društvu." Petrović, G., *Filozofija i marksizam*, Naprijed, Zagreb, 1976., str. 151., navedeno prema Arsić, M. – Marković, D. R., '68: *studentski bunt i društvo*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1988., str. 22.

Povećanje cijene primjeraka

Cijena je primjerka prvoga broja jugoslavenskoga izdanja 160 dinara (0,6 dolara), a **pretplata je jeftinija** (za dva broja 1965. iznosi 250 dinara, odnosno 1 dolar). Cijena primjerka engleskoga izdanja (izlazi tromjesečno) iznosi 750 dinara (1,25 dolara). **Postoji i povlaštena pretplata** za sve članove Jugoslavenskoga udruženja za filozofiju, studente svih fakulteta i visokoškolskih ustanova te učenike svih škola.

Treću godinu izlaženja primjerak prvoga broja jugoslavenskoga izdanja stoji 500 dinara (0,8 dolara), a **pretplata za biblioteke i ustanove nije jeftinija** (za šest brojeva 1966. iznosi 3 000 dinara), ali za pojedince jest (za isto 2 400 dinara, odnosno 4 dolara). Cijena primjerka međunarodnoga izdanja (izlazi tromjesečno) iznosi 1 875 dinara (1,5 dolara). **Više se ne govori o povlaštenoj pretplati** (za članove Jugoslavenskoga udruženja za filozofiju, studente i učenike).

Pojedini primjerak, izvještava se u prvome dvobroju šeste godine izlaženja, stoji 10 novih dinara (1,25 dolara), pretplata je za šest brojeva 1969. jeftinija u zemlji i iznosi 48 novih dinara, a **za inozemstvo čak i skuplje** (6 dolara, odnosno 75 novih dinara!). **Uvedena je i dvogodišnja pretplata**. Cijena primjerka međunarodnoga izdanja (izlazi tromjesečno) iznosi 2 dolara (25 novih dinara), a **postoji jednogodišnja, dvogodišnja i čak trogodišnja pretplata**. Od te godine **izlazi i džepno izdanje** (tromjesečno), pojedini primjerak stoji 12,5 novih dinara (1,5 dolara). **Nema govora o povlaštenoj pretplati**.

Devete godine izlaženja pojedini primjerak stoji 15 dinara (1,25 dolara), godišnja pretplata iznosi 72 dinara (za inozemstvo iznosi 6 dolara, odnosno 102 dinara). Primjerak međunarodnoga izdanja stoji 2 dolara (34 dinara), a primjerak džepnoga izdanja 18 dinara (1,5 dolara). Uglavnom, **došlo je do novoga poskupljenja!**³²

Problemi s financijama, koji se ogledaju u konstantnu povećanju cijena i sve manjim povlasticama za kupce, sve su očitiji kako godine idu naprijed, čak i iz ovoga skromna uzorka koji je predstavljen.

---

³² Iako na umu treba imati i vrijednost jugoslavenskoga dinara, tečaj s obzirom na valutu i stopu inflacije, mislim da detaljnija analiza u tome smjeru nije zasad potrebna za svrhu ovoga dijela, a to je pokazati kako je dolazilo do sve većega poskupljenja. Naravno da je takva analiza poželjna za daljnje upotpunjenje slike poskupljenja, odnosno točno određenje njegova stupnja i radikalnosti.

Izveštaji o financijskim teškoćama i drugi indikatori teška stanja

Već se 1965. osjećaju financijski problemi, kada se podiže cijena primjercima *Praxisa*, o čemu se obavještava čitaoc³³. Godine **1968. broj 3 izdan je u samo 28 stranica**, što uredništvo opravdava financijskim teškoćama³⁴. Još iste godine, u narednome broju, **uredništvo se žali** na financijske probleme, govoreći o dugovima i nedostatku sponzora³⁵. Godine 1969. uredništvo apelira da čitaoci plate pretplatu za tu godinu i potaknu druge na kupovinu *Praxisa*³⁶. Sljedeće godine uredništvo se ispričava što još jedan broj izlazi sa zakašnjenjem zbog financijskih teškoća³⁷. Primjerice godine **1972.** dugovi su ostali visoki, cijena tiskanja porasla, a priljev novca iz državnih fondova prepolovljen, što je rezultiralo tiskanjem **dvobroja 5/6 na samo 16 stranica!**³⁸ To su samo neki od zaista velika broja primjera koji svjedoče o financijskim poteškoćama pri izdavanju časopisa.

To teško financijsko stanje praksisovci su nastojali ublažiti izdavanjem velike količine dvobroja, zbog kojih se često i ispričavaju čitateljima, uz objašnjenje financijskoga stanja. U punih deset godina izlaženja izašlo je **čak 17 dvobroja i 2 trobroja**, što znači ukupno 40 brojeva. Ako uzmemo u obzir da je izdano 59 brojeva, to znači da je **gotovo dvije trećine Praxisa izašlo u dvobrojima i trobrojima**.

Zbog poteškoća uopće nisu ni tiskana dva posljednja broja 1968. godine.

Crni financijski epilog došao je s jedanaestim godištem izlaženja, kada je **ukinuta državna financijska potpora Praxisu**, što je praktički značilo isto kao da su ga direktno zabranili. Dopis Republičkoga savjeta za naučni rad tiskan je u br. 3–5 za **1974.**, koji je ujedno i posljednji tiskani *Praxis*.³⁹

Valja na kraju istaknuti kako se uredništvo nadalo da će se uspjeti i ovaj put izvući, doduše s nekim promjenama: na kraju istoga toga dvobroja stavljena je obavijest za čitatelje u kojoj ističu kako će od sljedećega godišta *Praxis* izlaziti tromjesečno i u smanjenu opsegu te će se uza sve to još i povisiti cijena svakome pojedinome primjerku, zbog čega se ispričavaju čitateljima.⁴⁰

*

Pokušajmo vidjeti kakvim nas je zaključcima odvela prethodna analiza.

³³ *Praxis*, g. 2, br. 2, posljednja (nepaginirana) str.

³⁴ V. *Uz najnovije financijske teškoće Praxisa*, *Praxis*, g. 5, br. 3, str. 231–232.

³⁵ *Praxis*, g. 5, br. 4, str. 448.

³⁶ *Praxis*, g. 6, br. 2, posljednja (nepaginirana) str.

³⁷ *Praxis*, g. 7, br. 1/2, prva nepaginirana str.

³⁸ V. *Zašto dvobroj na 16 strana?*, *Praxis*, g. 9, br. 5/6, str. 619–621.

³⁹ *Praxis*, g. 11, br. 3–5, str. 565–566.

⁴⁰ *Usp. Važna obavijest!*, isto. Obavijest je tiskana dvaput – na objema posljednjim (nepaginiranim) stranicama.

Prvo, *Praxis* je zahtijevao vrlo visoke izdatke, imamo li na umu izlaženje na četiri jezika i uopće ne čudi da je potraga za financijerima bila od najveće važnosti.

Drugo, teško se pronalazio sponzor, što može ukazivati na sljedeće, uzmemo li kvalitetu samoga časopisa kao neupitnu: a) stanje u državi je previše loše da bi se financirao jedan časopis, b) država mu nije naklonjena pa je time nestao glavni sponzor i/ili c) država ima "na piku" časopis pa se ni drugi sponzori ne usuđuju ulagati da se ne zamjere organima vlasti. Čini se da je sve od rečenoga donekle točno, međutim potonje je najbliže istini, što ćemo pomnije sagledati u daljnjoj analizi.

1.4. Analiza dijela polemičkoga sadržaja i dokumenata

Kvalitetno uredništvo s izrazitim kritičkim tendencijama, proširenost časopisa i njegova reputacija vodili su u sukobe s državom, što se očitovalo već u uskraćivanju potrebnih financija. Drugačije rečeno, (kritična) narav *Praxisa* i ondašnje (društveno-političko) stanje u državi učinili su sukob uredništva časopisa s vlastima neizbježnim.

Neizbježan sukob

O naravi *Praxisa* treba reći samo par natuknica, budući da će o tome kasnije biti nešto više riječi. To je bio izuzetno kritičan časopis, naglasak čijega je bavljenja bio na društvenoj analizi. Izvođeni su zaključci bili praćeni najrazvijenijom filozofskom argumentacijom i nije ih jednostavno bilo osporiti pukom politikantskom demagogijom. Osim toga praksisovci su inzistirali na principima tzv. stvaralačkoga marksizma (kojega se vlast nije držala u realnosti, već samo u retorici) u opoziciji spram dogmatskoga, staljinističkoga i neautentična marksizma. Ono možda najvažnije bio je osjećaj filozofske i općeljudske odgovornosti (i njoj odgovarajuće angažiranosti) svakoga intelektualca među praksisovcima, što je već bilo naznačeno u analizi trajnosti i složnosti uredništva, a još će jasnije biti vidljivo u nastavku analize.⁴¹

O stanju ću u državi reći par vrlo pojednostavljenih crtica. Prije svega vrijeme u kojemu djeluje *Praxis* obilježeno je pojavom i sve većim intenziviranjem gospodarske i društvene krize. Govori se o preuređenju države i osjetljivo se problematizira pitanje nacionalnosti. Pojavljuje se i tzv. "jezično pitanje" s poznatom *Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskog*

---

⁴¹ Opći program *Praxisa* dan je vjerojatno najbolje u uvodniku prvoga broja, pod naslovom *Čemu Praxis?* Gaje Petrovića. (*Praxis*, g. 1, br. 1, str. 3–6) O tome će puno više biti rečeno u nastavku.

književnog jezika. Nezaposlenost je visoka, nesigurnost u društveni progres vodi u studentske nemire⁴², a i na najvišim se instancama vlasti pojavljuju politički problemi, kao što je "komešanje" unutar Saveza komunista Jugoslavije.⁴³

Iz svega je toga razvidna neizbježnost sukoba, budući da je s jedne strane kritička oštrica praksisovaca bila izuzetno britka, a s druge problema u državi sasvim dostatno da se omogući materijal za sustavnu kritiku. Između ostaloga, mnogi suradnici⁴⁴ *Praxisa* postaju politički aktivni, što postaje osjetljivo za sam časopis, jer je vlast sumnjičavo mogla gledati na časopis kao "regrutacijski centar antidržavnih elemenata". Još je ozbiljnije bilo problematiziranje tema koje se "nisu smjele puno dirati", primjerice *Smisao i perspektive socijalizma* (g., br. 2, 1964.), *Suvremeni problemi socijalizma* (g. 2, br. 1, 1965.) itd.

Pritisци vlasti preko raznih institucija i sukobi s njima počinju već rano – 1966., o čemu nam govore posljednji odlomci uvodnika prvomu dvobroju za 1967., u kojemu se samo kratko ukazuje na pritisak "snažnih društvenih grupa, organizacija i institucija", ali i na "unutarnje teškoće", pri čemu se cilja na promjene i neka neslaganja u uredništvu.⁴⁵

Prva snažna polemika

Eksplіcitne trzavice počinju 1968.: članovi redakcijskoga savjeta iz Beograda osjećaju se dužnima reagirati⁴⁶ na izjavu srpskoga književnika Miodraga Protića, koji je zamjerio redakciji *Književnih novina* što podržava *Praxis*, "mada je poznato da je ovaj časopis u nekim svojim napisima odbacivao socijalističku demokratiju i samoupravljanje."⁴⁷

M. Protić nije se libio odgovoriti, tvrdeći kako je *Praxis* odavno već javno kritiziran: između ostalog, Vladimir Bakarić ga je kritizirao na Republičkome vijeću Sabora Hrvatske,

---

⁴² Godina 1968. obilježena je valom studentskih nemira diljem svijeta: od SAD preko Francuske do Poljske i Čehoslovačke te također i Jugoslavije. Razvoj je i tijekom tih nemira u svakoj toj zemlji imao posebne značajke te se i razvijao na specifičan način. U bivšoj Jugoslaviji demonstracije su započele u Beogradu, a vrlo brzo se proširile i na ostala sveučilišta, od kojih su značajnije bile u Zagrebu. Više o tim zbivanjima v. u Arsić, M. – Marković, D. R., '68: *studentski...*, napose str. 34–47, 72–137 te Jandrić, B. *Priilog proučavanju studentskih demonstracija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1968.*, Časopis za suvremenu povijest, god. 34, br. 1, 2002., str. 7–40., a posebice str. 7–19. Kako *Praxis* nije protestirao samo protiv totalitarnih represija u Poljskoj i Čehoslovačkoj već je davao i svoj sud o nemirima i u Jugoslaviji, odmah je došao u neposredan sukob s vlastima.

⁴³ Taj izuzetno sažet prikaz treba "podebljati" prikazima naše opće povijesti. Za ukratko upoznavanje preporučljivo je konzultirati Matković, H., *Povijest Jugoslavije (1918-1991): Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998., napose str. 329–377, dok za one željne temeljitijega upoznavanja prilika upućujem na Bilandžić, D., *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., prije svega str. 443–689.

⁴⁴ Primjerice bivši urednik i autor Danilo Pejović te autor Vlado Gotovac.

⁴⁵ Usp. *Na početku novog godišta*, *Praxis*, g. 4, br. 1/2, str. 3–6 (posebice str. 6).

⁴⁶ *Politika*, 25. siječnja 1968., Beograd. [*Praxis*, g. 5, br. 1/2, str. 217–218.]

⁴⁷ *Politika*, 23. siječnja 1968., Beograd. [*Praxis*, g. 5, br. 1/2, str. 217]

Miko Tripalo na Gradskoj konferenciji Saveza komunista Hrvatske (SKH) u Zagrebu, a negativne note dane su i na plenarnome sastanku Centralnoga komiteta (CK) SKH-a⁴⁸.

Vojin Milić (Beograd) iz redakcijskoga savjeta *Praxisa* odlučio je opširno odgovoriti na Protićevo lažno prikazivanje toga časopisa i ukazuje na ništavnost Protićevih pseudoargumenata.⁴⁹

Razvoj situacije

Važnom prijelomnicom u razvoju postaje istup protiv smjenjivanja varšavskih profesora⁵⁰: redakcija *Praxisa* oštro reagira na smjenjivanje šestorice varšavskih profesora⁵¹, koji su optuženi kao "protektori i branitelji" studentskih nemira. Naglašavaju kako pravi socijalizam ne smije dopustiti diskriminaciju (spominje se čudna slučajnost da je većina tih profesora porijeklom "jevreji") i pritisak na intelektualce koji su nosioci humanističke marksističke misli. Pozivaju se i drugi suradnici na pridruživanje toj izjavi.⁵² Tako je zapravo u već spomenutom "tankome" izdanju *Praxisa* (g. 5, br. 3, 1968.) na 28 stranica donesena ta izjava i izjava svih koji su joj se pridružili: Ayer, Birnbaum, Cohen, Wolff, Cvjetičanin, Debenjak, Đurić, M. Filipović, V. Filipović, Focht, Gorz, Habermas, Heller, Lefebvre, Lukacs, Marcuse, Milić, Parsons, Pešić-Golubović, Stojanović, Životić, Rus, Strinka, Šarčević, Tadić, Varga i Zanardo. Objavljena su još tri priloga: *Protest beogradskih intelektualaca povodom događaja u Poljskoj* (potpisano je 46 beogradskih filozofa), *Studentima Filozofskog fakulteta u Varšavi* (potpisano je preko 1500 studenata Filozofskoga fakulteta u Beogradu), *Francuski intelektualci protestiraju protiv čistke u Poljskoj* (potpisano je 6 francuskih intelektualaca, od čega 4 nobelovca⁵³).

Ubrzo su uslijedile nove kritike i novi odgovori. U broju 4 iste godine (1968.) ponovno redakcija osjeća dužnost vrlo opširno (na 10 str.!) odgovoriti na sve nove kritike koje su se sručile na *Praxis*, a nadovezale su se na studentske nemire, kako kažu u uvodu izjave pod

---

⁴⁸ *Politika*, 1. veljače 1968., Beograd. [*Praxis*, g. 5, br. 1/2, str. 219–220.]

⁴⁹ *Praxis*, g. 5, br. 1/2, str. 221–223.

⁵⁰ Val studentskih nemira 1968. g. zahvatio je i Poljsku, gdje su na Varšavskome sveučilištu studenti uz potporu mnogih profesora tražili demokratizaciju društva (v. Arsić, M. – Marković, D. R., '68: *studentski...*, str. 44), nakon čega su vrlo brzo uslijedili sukobi i staljinističke represije: "Mnogi profesori isključeni su iz članstva KP (Komunističke partije, nap. I. E.) Poljske i otpušteni sa svojih katedri i sveučilišta, što je dovelo do velikih fizičkih sukoba između studenata s policijom u Varšavi i ostalim gradovima Poljske, te suđenja i strogih zatvorskih kazni studentskim vođama." (Jandrić, B., *Prilog proučavanju...*, str. 11, bilj. 11.)

⁵¹ Riječ je o sljedećim profesorima: B. Bacz, Z. Bauman, W. Brus, M. Hirszowicz, L. Kolakowski i S. Morawski. (*Praxis*, g. 5, br. 3, str. 233.)

⁵² *Praxis*, g. 5, br. 3, str. 233–234.

⁵³ Potpisali su se Laurent Scwarz, nobelovci François Jacob, Alfred Kastler, André Lwoff, Jacques Monod i neovjenčani nobelovac (odbio je nagradu 1964.) Jean-Paul Sartre.

naslovom *U povodu nekih najnovijih kritika Praxisa*: "Kao da je trebalo po hitnom postupku pronaći 'pravoga krivca' za sve neprilike, teškoće, neriješene probleme u našem društvu u toku posljednjih godina. Teško se oteti dojmu da su studentska previranja, bar s te strane, iskorištena kao dobar povod da se na svijetlo dana izvuče 'stari krivac za sve': 'Praxis' i ljudi u njemu i oko njega."⁵⁴ Tako se opsežno odgovara na silne kritike koje se ponavljaju već od prve godine njegova izlaženja – da je Praxis "protivnik radničkog samoupravljanja", "pristalica etatizma", "centralistički orijentiran", "neprijatelj privredne reforme", "protivnik tržišne privrede i robno-novčanih odnosa", "zastupnik teze o potrebi višepartijskog sistema", "polazeći od Marxove teze o bespoštednoj kritici svega postojećeg zapravo iskrivio Marxa", "unitaristički" i "predstavnik modernog ili suvremenog antikomunizma".⁵⁵ Već iz samoga redanja optužbi možemo uočiti kakva je tu nekonzistentna mikstura prisutna: s jedne strane im se prigovara unitarizam, s druge pak zalaganje za višepartijski sustav; s jedne je zamjerka da su protiv privredne reforme i tržišne privrede (svojtvene kapitalizmu), a s druge da su protiv samoupravljanja (socijalističkoga). Očito je da je vlast u nemogućnosti iznalaženja prava gospodarskoga programa bila primorana zapletati se u takva nekonzistentna klevetanja.

Osim s ljevicom na vlasti dolazi i do okršaja s desnicom: svećenik Marijan Ivan Čagalj žestoko krizira Danka Grlića da u predgovoru jedne knjige⁵⁶ piše riječ "bog" malim slovom. Na to mu D. Grlić vrlo sažeto i konstruktivno uzvraća s nepobitnom filozofskom argumentacijom prikazujući svećenikovu glupost pri stvaranju optužbi na neutemeljenim tvrdnjama, budući da je on zanemario filozofsku upotrebu spomenutoga pojma, vjerojatno u svojoj teologijskoj jednostranosti.⁵⁷

Posebno izdanje *Dokumenti*, već spomenuto, otvorilo je vrlo "škakljive probleme", a točku na "i" u diranju "nedopuštenih tema" stavili su praksisovci – grupa vezana uz *Praxis* – u broju 3/4 osme godine izlaženja (1971.) sa sljedećim radovima: predgovor redakcije *Trenutak jugoslavenskog socijalizma* (što je ujedno i tema broja), *Oblici i karakter društvenih sukoba* Nebojše Popova, *Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma* Rudija Supeka, *Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost* Zagorke Pešić-Golubović i *Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase* Milana Kangrge. Zbog tih će radova *Praxis* doći na sud!

---

⁵⁴ *Praxis*, god. 5, br. 4, str. 449.

⁵⁵ Usp. isto, 451–458.

⁵⁶ Riječ je o *Mislina* poznata francuskoga filozofa Blaisea Pascala.

⁵⁷ Usp. *Praxis*, g. 7, br. 3, str. 487–490.

Kulminacija

Godine 1971. u broju 5 uredništvo je trećinu broja posvetilo objavljivanju *Dokumenata o zabrani Praxisa*. Na prvome je mjestu Rješenje Okružnoga tužilaštva Sisak o zabrani izlaženja nekih dijelova *Praxisa* – riječ je o gore spomenutim radovima, o predgovoru Nebojše Popova posebnome izdanju *Jun – lipanj 1968. DOKUMENTI*, pod nazivom *Predgovor-Prolegomena za sociološko istraživanje društvenih sukoba* te još nekim dijelovima toga izdanja (*Akcioni politički program* i *Proglas revolucionarnih studenata socijalističkog sveučilišta – Sedam sekretara SKOJ-a*).⁵⁸

Rješenje je Okružnoga suda u Sisku objavljeno u nastavku, a njime se zabranjuju samo *Akcioni politički program* i *Proglas revolucionarnih studenata socijalističkog sveučilišta – Sedam sekretara SKOJ-a* iz *Dokumenata* te rad *Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase* Milana Kangrga iz *Praxisa*, g. 8, br. 3/4.⁵⁹

Nakon Žalbe redakcije *Praxisa*, objavljene na istome mjestu⁶⁰, Rješenje Vrhovnoga suda Hrvatske povuklo je zabranu objavljivanja i daljnega raspačavanja Kangrgina rada, ali je ostalo pri zabrani za spomenute dijelove *Dokumenata*.⁶¹

Nakon iznošenja tijeka pravno-sudskoga prepucavanja i borbe da se osvijetla lice *Praxisu* kao prvenstveno znanstvenome časopisu, kojemu je cilj kvalitetna studija filozofsko-socioloških problema, iznose se i (dez)informacije koje su o tim događanjima izlazile u tisku, čime redakcija upozorava i na pokušaj širega društvenoga ocrnjivanja *Praxisa*, posebice od "monopolističkog" *Vjesnika*.⁶²

Interesantna je osobito jedna obavijest u nastavku istoga *Praxisa*, u kojoj se redakcija ispričava čitateljima što ne može udovoljiti pojačanoj potražnji broja 3/4 iz 1971. (to je onaj "problematičan" dvobroj!), što može biti indikacija kako se zapravo šire čitateljstvo zaintrigiralo svim tim događanjima oko pokušaja zabrane *Praxisa*...? Tu se ne ogleda samo ljudska sklonost promatranju trzavica, napose kad je riječ o sukobima s vlašću, već u obzir

---

⁵⁸ Usp. *Praxis*, g. 8, br. 5, str. 758, a za obrazloženje toga rješenja v. dalje.

⁵⁹ Usp. isto, str. 769.

⁶⁰ Isto, str. 776–786.

⁶¹ Usp. isto, str. 787, a za obrazloženje v. dalje.

⁶² Usp. isto, str. 790 i dalje. Treba naglasiti kako su praksisovci često isticali kako je dnevni list *Vjesnik* samo i jedino u službi vlasti te kao novina s najvećom tiražom toga vremena predstavlja pravi pravcati izvor posvemašnje dezinformacije društva. Osim kritika unutar samoga časopisa to je možda najvidljivije i najoštrijim riječima nedavno iskazao M. Kangrga. Usp. Kangrga, M. *Šverceri...*, str. 241.

treba uzeti i da je to politički "uzavrelo" vrijeme, u kojemu su mnogi imali svoga udjela i nadali se ostvarenju nekih svojih aspiracija⁶³!

Posljednji sukob

U dvobroju 1/2 za 1973. na nekoliko se stranica donose novi dokumenti vezani za – novi sudski proces! Najprije je objavljeno Rješenje javnoga tužitelja u Sisku kojim se privremeno zabranjuje raspačavanje dvobroja 3/4 za 1972., zbog toga što se u prilogima *Uvod* i *Za slobodu akademske diskusije* izvrću činjenice i donose neistine.⁶⁴

Odmah u nastavku objavljen je dopis Gaje Petrovića u ime redakcije *Praxisa*, kojim se nastoji obraniti te priloge s objašnjenjem opće naravi časopisa i njegove kritičke funkcije.⁶⁵

Zatim se upoznajemo s Rješenjem Okružnoga suda u Sisku, s opsežnim obrazloženjem spomenute zabrane⁶⁶, nakon čega slijedi Žalba redakcije *Praxisa*, koja detaljno tumači kako je utvrđeno pogrešno činjenično stanje i kako je time povrijeđen Zakon o štampi i drugim oblicima informacija⁶⁷. Međutim vrhovni sud odbacuje tu žalbu kao neutemeljenu i potvrđuje zabranu prvostupajnskoga suda.⁶⁸

Epilog

U prvome dvobroju za godinu 1974. redakcija ponovno izvještava o nekim najnovijim kritikama časopisa *Praxis*, navodeći samo kratku uvodnu bilješku i neke od komentara, ali u osnovi – pretiskajući čitav tekst iz 1968. koji je nosio isti naslov – *U povodu nekih najnovijih*

---

⁶³ Godina 1971. predstavlja kulminaciju tzv. masovnoga pokreta (*maspoka*), u kojemu su se jasno očitovale tendencije hrvatskih političara unutar Saveza komunista Hrvatske prema sustavnoj i ubrzanoj demokratizaciji društva, liberalizaciji ekonomije i snažnijoj federalizaciji same države. Gotovo svaki povjesničar ima svoje viđenje događanja te burne godine (i cjelokupnoga razvoja događanja nekoliko njoj prethodećih godina) te je stoga to jedno od najdiskutabilnijih stranica naše nacionalne povijesti. Za našu je svrhu dovoljno istaknuti sljedeće: mnogi su taj pokret shvaćali kao nacionalno oslobođenje Hrvatske iz centralističkoga stiska postojeće države (otud i naziv "Hrvatsko proljeće", kao aluzija na buđenje nacionalnoga osjećaja), dok su mnogi pak taj potez komunističkoga vrha u Hrvatskoj osuđivali kao grubi nacionalistički ispad koji je ugrozio jedinstvo države. *Praxis* je tu "stao na stranu" potonjega stajališta i zato bio omrznut od većine naših političara, koji nisu u obzir uzimali filozofsko opravdanje koje su nudili praksisovci, već su na stvar gledali pragmatično: takav je stav oslabio "proljećare" i time indirektno utjecao na jačanje, odnosno na vraćanje snažna centralizma.

⁶⁴ Usp. *Praxis*, g. 10, br. 1/2, str. 241–242.

⁶⁵ Usp. isto, str. 242–243.

⁶⁶ Usp. isto, str. 243–246.

⁶⁷ Usp. isto, str. 247–251.

⁶⁸ Usp. isto, str. 252–253.

kritika Praxisa – pokazujući ironično kako se te optužbe samo refrenski ponavljaju i da je uzaludno ponovno trošiti riječi na njihovo opovrgavanje.⁶⁹

No taj put nije ostalo na tome. Redakcija se nije mogla ni nadati tako oštru i brzu udaru: časopisu je ukinuta državna dotacija, čime je zapravo onemogućeno njegovo daljnje izlaženje. Sljedeći trobroj 3–5 iste godine bio je ujedno i onaj posljednji primjerak *Praxisa*.

*

Iz prethodne se analize nameće nekoliko očitih zaključaka.

Prvo, u skladu s kritičkom naravi samoga časopisa i usmjerenosti na sociološku problematiku, bilo je neminovno sukobljavanje s vlastima u trenucima kada se društvo našlo u sveopćoj krizi (gospodarstvo, pitanje nacionalnosti, jezika, općih vrijednosti).

Drugo, fascinantna je ustrajnost same redakcije da stane iza svojih autora, a u obranu slobode govora i znanstvene diskusije kao jedinoga temelja daljnjem progresu.

Ono što je vlast najviše zabrinjavalo jest činjenica da se *Praxis* izdaje i na tri strana jezika (što u jednome trenutku i spominju u sudskome rješenju) te je morala reagirati, zasigurno ne želeći da se "jugoslavensko prljavo rublje" iznosi pred oči svijeta.

S druge strane njegova visoka reputacija u znanstvenome svijetu (prisjetimo se što je rekao Ernst Bloch za njega: da je "dakako najbolji filozofski časopis našeg doba") nije dopuštala elegantnu eliminaciju, bez podizanja puno prašine. Drugim riječima, postojao je strah da bi upravo to označilo ono protiv čega se *Praxis* okomio u svojim retcima te bi moglo stvoriti suprotni učinak u društvu, stvarajući od njega simbol intelektualizma i istinske progresivnosti. Trebalo ga je suptilno eliminirati, a financije su zasigurno najbolji način.

1.5. Zaključni osvrt

Praxis je nesumnjivo jedan od najboljih odraza kompleksne društvene stvarnosti, budući da je bio stjecište znanstvenih, ali i političkih zbivanja tadašnjega vremena (u zemlji prije svega, no dijelom i izvan nje). Kao takav predstavlja bogatu građu povjesničaru (za proučavanje društva, kulture, mentaliteta, znanosti, politike itd.).

U ovoj su analizi iznesene shematski neke smjernice za daljnju analizu, skicirajući jedan, vjerujem, koristan metodološki model u istraživanju "teških" povijesnih tema, kao što su povijest kulture, mentaliteta i sl. Ono najvažnije pri takvim analizama jest neprestano

---

⁶⁹ Usp. *U povodu nekih najnovijih kritika Praxisa, Praxis*, god. 11, br. 1/2, str. 231–242.

čitanje između redaka, koncentrirajući se na naizgled marginalne osobine (uredništvo, naklada) kao zapravo one koje nam kao povjesničarima mogu ponuditi najkorisnije informacije.

2. Historiografija i "historiografija" o *Praxisu*

Kao što je u uvodu i najavljeno, sada ćemo pokušati dati pregled onoga što su historiografi i razni "historiografi", odnosno kroničari koji se sami prozivaju historiografima, o *Praxisu* rekli. Iako je upravo taj dio istraživanja možda i mnogo zanimljiviji od hladne povijesnoznanstvene analize kojom smo se dosad bavili, ipak treba istaknuti kako je on i najzahtjevniji. Naime iako se može steći dojam da je prava sreća i blagodan baviti se temama koje imaju još svoje žive svjedoke, to zaista zna biti (i načelno jest!) dvosjekli mač: ta su svjedočanstva toliko premazana svjedokovim traumama, euforijama i drugim subjektivnim uplivima da je doista vrlo teško razlučiti što je sve od toga istinito. Vrlo je lijepo to izrazio Ivan Supek:

Nitko od nas sudionika prošlih i kobnih događaja ne može za svoju ispovijed svojatati čistu i potpunu istinu. Već izbor i vrednovanje pojedinih događaja jako ovisi o osobnom iskustvu i predrasudama. Ukus i nazor na svijet još jače dominiraju rekonstrukcijom onoga važnog što se zbilo. Povjesničaru stoji na raspolaganju arhiv, ali i on će biti u teškoći prosuditi koji su navodi točni a koji lažni, koliko je što pretjerano ili prešućeno.(...) Ima, na sreću, činjenica u prostoru i vremenu koje su neosporno utvrdive iskazima svjedoka i dokumentima; no i takve činjenice bivaju prešućivane i krivotvorene. Dobro je stoga da svaki čitatelj bude kritičan spram svih iskaza sudionika i usporedi što više neovisnih izvora.⁷⁰

Toj se lucidnoj formulaciji zaista nema što dodati, osim konstatacije da je pred nama težak izazov. Nema druge nego poslušati savjet sadržan u posljednjoj rečenici citiranoga odlomka, koji je ujedno i moto istaknut pod naslovom ovoga priloga: treba usporediti što više (neovisnih) izvora⁷¹!

---

⁷⁰ Supek, I., *Krivovjernik na ljevici*, str. 218.

⁷¹ Iako je nastojanje pohvalno, ostavljam otvoreno pitanje jesu li svi izvori koje sam dotakao kroz ovo istraživanje uistinu "neovisni". To pitanje možemo postaviti i na drugi način: je li uopće moguće naći dva potpuno neovisna izvora, koja su se oblikovali sasvim neovisno jedan o drugome, napose kada je riječ o bližoj povijesti?

2.1. Leksikografski uratci kao orijentir

Naš je prvi korak u istraživanju teme koja nam se čini zanimljivom, a o kojoj tražimo neke osnovne podatke, usmjeren prema leksikografskim jednicama: leksikonima, (općim) enciklopedijama i (stručnim) rječnicima. Treba dakle vidjeti što bi svakoga zainteresirana za *Praxis* dočekalo u takvim izdanjima u nas, ali i u nekim stranim publikacijama.

Hrvatski leksikon i *Opća enciklopedija Jugoslavenskoga leksikografskoga zavoda* donose identičnu natuknicu:

Praxis, fil. časopis Hrv. fil. društva; prvi redakcijski kolegij čine njegovi pokretači B. Bošnjak, D. Grlić, M. Kangrga, D. Pejović, G. Petrović, R. Supek i P. Vranicki. Od 1965. izlazi međ. izdanje, god. 1969. pokrenuto je i džepno izdanje, a 1971. izdanje *Dokumenti*. Antidogmatski, antistaljinistički, kritički osvrti na društv. zbilju izazivaju oštre polit. kampanje 1966. i 1968.; broj 3/4 (1972) je zabranjen. Djelujući s (marksističke) pozicije "kritike svega postojećeg", časopis je izražavao i kritiku "građanskog društva" pa i optužbe onih političkih tendencija koje su otvarale demokratske procese (npr. politiku SKH 1971.), te je tako dolazilo i do rascjepa prvotnog uredništva (povlačenje D. Pejovića). Časopis je pokrenuo redoviti međ. simpozij, Korčulansku ljetnu školu (1963-74), na kojem su sudjelovali najznačajniji svjetski filozofi (E. Bloch, A. Lefebvre, H. Marcuse, J. Habermas i dr.).⁷²

Hrvatska enciklopedija donosi:

Praxis [pra'ksis], filoz. časopis humanističke i neomarksističke orijentacije. Izlazio kao dvomjesečnik 1964-74; utemeljili su ga (i bili mu urednici) profesori Odsjeka za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu: G. Petrović, P. Vranicki, D. Pejović, D. Grlić, B. Bošnjak, I. Kuvačić, R. Supek i dr. Izdavač časopisa bilo je Hrvatsko filozofsko društvo (HFD). P. je u prvom redu objavljivao radove iz marksističke filozofije "zagrebačkoga filozofskoga kruga", ali i suvremene filoz. rasprave inozemnih filozofa. Komplementarna časopisu bila je Korčulanska ljetna škola, u kojoj su se jednom godišnje organizirale rasprave s inozemnim suvremenim filozofima (E. Bloch, H. Lefebvre, H. Marcuse, J. Habermas i dr.) o aktualnim filozofskim, socijalnim i polit. temama. Škola je ukinuta istodobno s časopisom 1974. godine.⁷³

Petar Požar je pak učinio jedan izuzetan pothvat načinivši *Leksikon povijesti novinarstva i publicistike*, a u njemu je svoje mjesto našao i *Praxis*:

⁷² *Hrvatski leksikon*, sv. 2, Naklada leksikon d. o. o., Zagreb, 1997., str. 305; *Opća enciklopedija Jugoslavenskoga leksikografskoga zavoda*, sv. 6, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980., str. 305.

⁷³ *Hrvatska enciklopedija*, sv. 8, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2006., str 740.

PRAXIS, filozofski časopis, izlazio od 1964. do 1974. u Zagrebu. Nakladnik: Hrvatsko filozofsko društvo. Prvo uredništvo i pokretači: B. Bošnjak, D. Grlić, M. Kangrga, D. Pejović, G. Petrović, R. Supek i P. Vranicki. Od 1965. izlazi međunarodno izdanje časopisa, a od 1969. "džepno izdanje", a 1971. izdanje *Dokumenti*.⁷⁴

Iz svega toga povjesničar zaista može mnogo toga iščitati, u prvome redu iz onoga što se izvrcē, a posebice iz onoga što se – prešućuje.

*

Opća enciklopedija Jugoslavenskoga leksikografskoga zavoda načelno se korektno odnosi prema časopisu i gotovo da se nema što zamjeriti: rečeno je najvažnije. Međutim pogledamo li pomnije, navodi se kako su oni bili i protiv onih "tendencija koje su otvarale demokratske procese (npr. politiku SKH 1971.)". Imamo li na umu da je to sve bilo izdano još 1980., treba se zapitati je li moguće da je središnjoj vlasti "pobjegla" jedna prikrivena nacionalistička opaska. Ako je naime točno to što piše, tada je sve ono nakon 1971. zapravo bilo nedemokratski i ono začudno jest to što se time dolazi u direktnu opoziciju s vrhom Jugoslavije, koja je procese 1971. – tzv. *maspok* – žestoko *osudila* kao nacionalistički ispad! O tome je li grupa *Praxis* zaista bila protiv demokratskih procesa, ili isključivo protiv svakoga oblika nacionalizma kao konzistentno marksistički usmjerena škola, sasvim je druga diskusija, koju (zasad) ostavljamo otvorenom.

Međutim čini se ponešto nevjerojatnim da *Hrvatski leksikon* donosi identične podatke. Budući da je izašao 17 godina kasnije, a zadržane su iste misli o *Praxisu*, to može samo potvrditi naše slutnje o mogućem nacionalistički intoniranom pisanju već u *Općoj enciklopediji*.⁷⁵ Osim toga zašto *hrvatski leksikon* ne bi dodao pokoju riječ više o svojoj – hrvatskoj – baštini?

Hrvatska enciklopedija donosi nešto manje podataka, međutim ono najvažnije je rečeno. Ipak je i tu došlo do nekoliko propusta. Od svih je urednika izostavljen Milan Kangrga, tj. ono "i dr." tiče se samo njega, a prisjetimo li se da je taj (osmi) svezak izdan 2006., tada je to dosta indikativno, budući da je upravo M. Kangrga onaj najrazvikaniji i najnepodobniji novoj vlasti (od 1991. nadalje). A da ne govorimo o tome koliki je to bio "propust" kada imamo na umu da je uz G. Petrovića najaktivniji od praksisovaca bio upravo M. Kangrga. Najvažnije je da je ispravljena pogreška s navođenjem jednoga filozofa – Lefebvrea – kojemu je jedno

---

⁷⁴ Požar, P., *Leksikon povijesti novinarstva i publicistike*, PP, Split, 2001., str. 627.

⁷⁵ Ukazuje li to možda (ujedno) i na intelektualnu ustajalost i statičnost, zbog koje se prilikom pisanja "novih" knjiga zapravo samo ponovno tiskaju, prepisuju ili kompiliraju stare (najčešće nepotpune) spoznaje?

slovo ispušteno u *Općoj enciklopediji*, dok ispuštanje M. Kangrge – koji je tehnički organizator te Škole⁷⁶ – nije toliko bitno (*sic!*).

Petar Požar donosi doduše lakonske informacije, međutim ne zapleće se ni u kakve evaluativne sudove o *Praxisu* niti radi neke značajne propuste. Sve u svemu vrlo korektno odrađeno.

Razmatranje leksikografije zaključili bismo s jednim vrlo zanimljivim leksikografskim prilogom o *Praxisu*. Riječ je o *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, u kojemu je pola čitave stranice velikoga formata posvećeno upravo *Praxisu*. Iako je malo zamorno i više filozofski orijentirano, zbog izuzetne važnosti za usporedbu treba iznijeti cjeloviti tekst:

Škola Praxis, filozofska škola porijeklom iz Zagreba i Beograda, koja je od 1964. do 1974. objavljivala međunarodno izdanje vodećega poslijeratnoga marksističkoga časopisa *Praxis*. Tijekom istoga razdoblja organizirala je Korčulansku ljetnu školu, koja je privlačila stručnjake iz cijeloga zapadnoga svijeta. U reduciranome obliku škola nastavlja svako proljeće s Tečajem društvene filozofije [Social Philosophy Course] u Dubrovniku, Hrvatska. U osnivače praxis filozofije ubrajaju se Gajo Petrović (Zagreb), Milan Kangrga (Zagreb) i Mihailo Marković (Beograd). Još je jedan dobro poznati član grupe Svetozar Stojanović (Beograd), a predvodnik je druge generacije Gvozden Flego (Zagreb).

Škola Praxis isticala je spise mladoga Marxa, dok su dogmatski marksizam podvrgnuli jednoj od najjačih kritika. Razlikujući Marxove od Engelsovih spisa i ističući alijenaciju i dinamičko poimanje ljudskoga bića, ona je pridonijela većem razumijevanju međusobnoga odnosa između pojedinca i društva. Svojim je inzistiranjem na Marxovu pozivu na "nemilosrdnu kritiku" škola naglašavala otvoreno istraživanje i slobodu izražavanja kako na Istoku tako i na Zapadu.

Sasvim je moguće da je najvažniji i najoriginalniji filozof iz grupe i zasigurno vodeći hrvatski filozof u dvadesetom stoljeću Gajo Petrović (1927-93). On je pozivao na (1) razumijevanje filozofije kao radikalne kritike svih postojećih stvari i (2) razumijevanje ljudskoga bića kao bića prakse i kreativnosti. To ga je kasnije odvelo u gledanje na ljudsko biće kao revolucionarno po prirodi. Trenutno je najvjerojatnije najbolje zapamćen po svojim djelima *Marx sredinom dvadesetoga stoljeća* i *Filozofija i revolucija*. Milan Kangrga (r. 1923.) također naglašava ljudsku kreativnost inzistirajući da ljudska bića treba razumijevati kao proizvođače koji humaniziraju prirodu. Etička problematika humanosti može se realizirati kroz raznolikost disciplina koje uključuju estetiku, filozofsku antropologiju, teoriju spoznaje, ontologiju i socijalnu misao.

---

⁷⁶ Usp. Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 345–346.

Mihailo Marković (r. 1923.), član Beogradske Osmorice⁷⁷, najviše je poznat po svojoj teoriji značenja, koja ga je odvela u teoriju socijalističkoga humanizma. Njegova je najčitanija knjiga na Zapadu *Od obilja do prakse: filozofija i društvena kritika*.⁷⁸

Mislim da je ne samo kvantiteta već i interpretativna kvaliteta te natuknice dovoljan komentar sam za sebe, ali ćemo istaknuti kako i Milan Kangrga, koji se načelno ne slaže gotovo ni s jednom rečenicom koju je itko izrekao o *Praxisu*, izriče otvorenu pohvalu autorima natuknice i potvrđuje kako "taj filozofijski rječnik daje točnu i iscrpnu informaciju o tim djelatnostima, ne samo za engleskoga čitatelja."⁷⁹ Imamo li još na umu da je osim toga rječnika s Cambridgea i onaj s Oxforda izdvojio nekoliko korektnih riječi za *Praxis*⁸⁰, dovoljno je zasad reći: zar nije u najmanju ruku čudno što jedan engleski rječnik prepoznaje vrijednost djelovanja grupe *Praxis*, dok se kod nas sve svodi na ekstralapidarne ulomke koji su redovito "obogaćeni" kakvim propustom ili izvrtanjem? Ostavimo zasad otvorenim pitanje je li zapravo Hrvatska nedovoljno svjesna vrijednosti jednoga dijela svoje kulturne baštine i negira li – svjesno – "nepodobne" dijelove svoje povijesti. Na ta i slična pitanja pokušat ćemo odgovoriti u daljnjoj analizi.

2.2. Gajo Petrović – pokretačka "duša" *Praxisa*

Gajo Petrović nesumnjivo je bio glavna motorna snaga *Praxisa*, što je vidljivo već iz energije koju je ulagao u polemiziranje sa sudom u analiziranome sudskome okršaju, gdje je bio vodeća "linija obrane" svojih suradnika. No on je bio isto tako autor mnogih uvodnika, izjava redakcije, polemičkih tekstova, kritičkih osvrtâ te organizator gotovo svega što se ticalo časopisa, dok, naravno, nije zaobilazio ni svoju "dužnost" redovita objavljivanja svojih članaka u *Praxisu*. Stoga ne čudi da mu je i spomenuti engleski filozofijski rječnik posvetio centralno mjesto u govoru o *Praxisu* ističući ga, uza sve to, i kao najvećega hrvatskoga

---

⁷⁷ Riječ je o isključenju osam djelatnika Beogradskoga univerziteta – šest profesora: Mihaila Markovića, Ljubomira Tadića, Miladina Životića, Svetozara Stojanovića, Zagorke Pešić-Golubović, Dragoljuba Mićunovića i dva asistenta: Nebojše Popova i Trive Inđića, o čemu izvještava *Praxis* uz odgovarajuće proteste. *Usp. Praxis*, g. 10, br. 1/2, str. 287–288.

⁷⁸ Audi, R. (ur.), *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, New York [etc.], 1999, str. 731–732 (preveo I. E.). Autori su natuknice o školi praksisovaca Joseph Bien (University of Missouri, Columbia) i Heinz Paetzold (University of Hamburg).

⁷⁹ Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 196.

⁸⁰ Pod natuknicom "praxis", između ostaloga, stoji: "U 60ima i 70ima termin je označavao pristup istočnoeuropskih (napose jugoslavenskih) marksista (poznatih kao Grupa Praxis), čija je središnja briga bila proučavati i utjecati na ulogu kreativne aktivnosti u promjeni i oblikovanju etičkoga, društvenoga, političkoga i ekonomskoga života u skladu s humanističkim socijalističkim pravcem." Honderich, T. (ur.), *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford University Press, New York, 2005, str. 751 (preveo I. E.). Autor je natuknice Richard T. De George (University of Kansas).

filozofa dvadesetoga stoljeća⁸¹. Riječi Milana Kangrga najbolje dočaravaju važnost Gaje Petrovića za *Praxis*:

"Gajo je bio doslovno 'duša' tog projekta, a energija i upornost što ih je kroz čitavo to vrijeme uložio bili su upravo – *besprimjerno*. On je doslovno živio za časopis i u njemu. Od njega su dolazile glavne inicijative, plodne sugestije za daljnji rad, poticajne ideje koje su animirale sve članove redakcije i suradnike, smišljao je praksisovsku biblioteku, bio uporan u provođenju osnovnih zadataka u djelo, bio je glavni pokretač naših kontakata s kolegama filozofima i sociolozima u inozemstvu i vodio prepisku s njima... teško je sve to nabrojati. Osim toga, kad su članovi redakcije katkada pod žestokim udarima vlasti i partijski zaduženih ideologa, koji su nas bezočno napadali i blatili u javnosti, pa su znali pomalo i rezignirati nad tim poslom i zalaganjem u daljnjem izlaženju *Praxisa*, Petrović je sve osokolio i neumorno uvjeravao u potrebu daljnjeg izlaženja časopisa. Tako bi se lapidarno moglo, i to bez ikakva pretjerivanja, kazati kako u toku djelatnosti **bez Gaje Petrovića *Praxisa* ne bi ni bilo!** (Istaknuo I. E.)"⁸²

U skladu s rečenim, G. Petrović zacrtao je i cjelokupni program i orijentaciju časopisa, koju je ukratko izložio u svome uvodniku prvomu broju *Čemu *Praxis*?*⁸³, uvodniku koji je često kasnije ponavljan i na koji se često pozivalo prilikom obrane časopisa od mnogostrukih i raznolikih kritika i napada. Isti naslov nosi i njegova knjižica, koja je izašla za drugo i treće tromjesečje 1971. kao (dvo)broj 10/11 džepnoga izdanja *Praxisa*. Koncentrirat ćemo se upravo na tu knjižicu, koja je zapravo kompendij članaka, od kojih je većina objavljena u *Praxisu*, a u kojima autor sumira neke bitne činjenice vezane za časopis iz njegova kuta gledanja. O tim tekstovima kaže sam G. Petrović: "Pretpostavljam da ti tekstovi mogu biti zanimljivi kao dokumenti o jednom razdoblju jugoslavenske filozofije i časopisa 'Praxis', kao svjedočanstva o misaonim i ljudskim nastojanjima jugoslavenskih filozofa marksista i o njihovim susretima i konfrontacijama s filozofima drugih zemalja i drukčijih shvaćanja. Jednim dijelom to su i svjedočanstva o vanjskim teškoćama slobodne misli i o njenoj naizgled začuđujućoj otpornosti udarcima topuza i iskušenjima zlatnog teleta."⁸⁴ Upravo zbog toga dokumentarna karaktera Petrovićevih tekstova treba im posvetiti nešto više prostora.

---

⁸¹ Interesatno je spomenuti kako je spomenuta internetna *Enciklopedija marksizma* (v. bilj. 5) upravo Gaji Petroviću posvetila zaseban *Arhiv Gaje Petrovića*. V. <http://www.marxists.org/archive/petrovic/index.htm>.

⁸² Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 26.

⁸³ Usp. bilj. 41.

⁸⁴ Petrović, G., *Čemu *Praxis*?*, *Praxis*, Zagreb, 1972., str. 7.

Prvi tekst *Praxisa*, kao što je već napomenuto, jest upravo uvodnik Gaje Petrovića pod naslovom *Čemu Praxis?*, pretiskan nekoliko puta.⁸⁵ Motiv je pokretanju časopisa stvaranje časopisa "koji nije usko 'stručan', filozofski časopis koji nije samo filozofski, nego raspravlja i o aktualnim problemima jugoslavenskog socijalizma i suvremenog svijeta i čovjeka."⁸⁶ Socijalizam se uzima kao ona prava doktrina koja će nas izvesti iz svih problema svakodnevice (bijeda, ratovi, oskudica, politička nesloboda itd.), dok je izvorna Marxova misao "najadekvatnija teorijska osnova i inspiracija revolucionarnog djelovanja"⁸⁷ prema postizanju boljega svijeta. "U skladu s ovakvim shvaćanjima", smatra Petrović, "želimo časopis koji neće biti filozofski u onom smislu u kojem je filozofija samo jedno posebno područje, jedna naučna disciplina, strogo odvojena od svih ostalih i od svakodnevnih problema čovjekova života. Želimo filozofski časopis u onom smislu u kojem je **filozofija misao revolucije: nepoštedna kritika svega postojećega, humanistička vizija doista ljudskog svijeta i nadahnjujuća snaga revolucionarnog djelovanja** (istaknuo I. E.)."⁸⁸ Nakon objašnjenja naslova časopisa (praksa kao centralni pojam Marxove misli najbolje ocrta tendencije časopisa, a grčki je oblik uzet zbog toga što je pojam prakse toliko vulgariziran pa se želi istaknuti smjerenje na izvornog Marxa), Petrović ističe da pitanja o kojima pokretači časopisa žele "raspravljati prelaze okvire filozofije kao struke. To su pitanja u kojima se susreću filozofija, nauka, umjetnost i **društveno djelovanje** (istaknuo I. E.)."⁸⁹ Što se pristupa temama tiče, jasno je da će on biti "**socijalistički i marksistički, dakle internacionalistički** (istaknuo I. E.)."⁹⁰ U tim je mislima sažeta sva misaona tendencija časopisa *Praxis*, kojoj su njegovi urednici ostali vjerni do posljednjega broja.

Iako su iz pera Gaje Petrovića izašli dokumentarno vrlo značajni prilozi, koje bi zasigurno trebalo obuhvatiti u jednoj povijesnoj analizi, istaknut ćemo samo nekoliko važnijih. Prva skupina priloga koju treba izdvojiti izvještaji su Gaje Petrovića o radu časopisa *Praxis*, najčešće pisani za skupštinu Hrvatskoga filozofskoga društva te potom objavljeni u časopisu, koji su kroničarski iznimno važni (npr. *Godišnja skupština Hrvatskog filozofskog društva*⁹¹, *Dvije i po godine Praxisa*⁹², *Još dvije godine Praxisa*⁹³ i dr.). Zatim su tu žestoke

---

⁸⁵ Izvorno objavljen u *Praxis*, g. 1, br. 1, str. 3–6, ponovno je tiskan u Petrović, G., *Čemu Praxis?*, *Praxis*, Zagreb, 1972., str. 11–17 te u jezično ponešto osvježenu izdanju u Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 60–65. Sve kasnije navode iz toga uvodnika citirat ću prema ponovnome tisku u dvobroju međunarodnoga izdanja.

⁸⁶ Petrović, G., *Čemu...*, str. 11.

⁸⁷ Na i. mj.

⁸⁸ Isto, str. 13.

⁸⁹ Na i. mj.

⁹⁰ Isto, str. 15.

⁹¹ *Praxis*, g. 4, br. 1/2, str. 221–227. [Ponovno tiskano u Petrović, G., *Čemu...*, str. 44–58.]

⁹² *Praxis*, g. 4, br. 1/2, str. 260–274. [Ponovno tiskano u Petrović, G., *Čemu...*, str. 21–44.]

⁹³ *Praxis*, g. 6, br. 1/2, str. 345–355. [Ponovno tiskano u Petrović, G., *Čemu...*, str. 71–91.]

polemike sa sudom, gdje je G. Petrović neumorno pisao žalbe i argumentirao protiv zabrane dijelova časopisa⁹⁴, ali i drugi polemički tekstovi (npr. *Kritika u socijalizmu*⁹⁵, *O nepoštednoj kritici svega postojećeg*⁹⁶ i dr.). Osim toga G. Petrović autor je mnogih uvodnika (npr. *Mjesto uvoda*⁹⁷) i izvještaja s posjeta drugim filozofima kao člana delegacija (npr. *Jugoslavenski filozofi u SSSR-u*⁹⁸ i *Filozofski simpozij i savjetovanje u Budimpešti*⁹⁹). Već je iz toga nabranjanja dostatno vidljivo koliko bi analiza tih priloga pridonijela stvaranju sveobuhvatnije slike o *Praxisu* unutar njegova vremena.

Korisno je iznijeti i jedan Petrovićev sud o osnovnome programu praksisovaca, koji je sažetak njegova izlaganja s jednoga kongresa na kojemu je govorio o časopisu: "U nemogućnosti da u jednom predavanju kažem sve što bi trebalo reći o *Praxisu*, ograničio sam se na to da ukratko izložim četiri koncepcije koje su se javile u časopisu, naravno onako kako ih ja shvaćam: **shvaćanje filozofije kao misli revolucije, shvaćanje socijalizma kao humanizma, koncepcija stvaralačkog marksizma**¹⁰⁰ i **koncepcija univerzalističkog internacionalizma** (istaknuo I. E.)."¹⁰¹ Nešto razrađeniji oblik tih ideja on iznosi na VIII. kongresu Saveza Komunističke Jugoslavije (SKJ), kao član Komisije za idejna kretanja, ističući četiri glavna zadatka filozofa komunista:

"Prvi je zadatak – **borba za učvršćenje i dalji razvoj one osnovne pravilne orijentacije naše marksističke filozofije**, koju je ona izvojevala u razdoblju između VII i VIII kongresa Saveza komunista i koji treba dalje razvijati još dosljednije, odlučnije, smjelije.

Drugo – mislim da je zadatak također **borba za svestranije i sistematičnije primjenjivanje te osnovne orijentacije na sva glavna područja filozofije i na sve glavne filozofske probleme suvremenog svijeta i čovjeka**, a napose našeg jugoslavenskog socijalizma.

---

⁹⁴ Riječ je o sudskim postupcima 1971. i 1973. godine. Usp. gore prikaze sukoba sa sudom i njima pripadajuće bilješke.

⁹⁵ *Praxis*, g. 2, br. 3, str. 468–482.

⁹⁶ *Praxis*, g. 2, br. 4/5, str. 752–755. [Ponovno tiskano u Petrović, G., *Čemu...*, str. 159–165.] Riječ je o polemici sa Savkom Dabčević-Kučar.

⁹⁷ *Praxis*, g. 2, br. 3, str. 351–355. [Ponovno tiskano u Petrović, G., *Čemu...*, pod naslovom *Jugoslavenska kultura*, str. 187–199.]

⁹⁸ *Praxis*, g. 3, br. 4–6, str. 818–825. [Ponovno tiskano u Petrović, G., *Čemu...*, str. 106–122.]

⁹⁹ *Praxis*, g. 4, br. 2, str. 752–755. [Ponovno tiskano u Petrović, G., *Čemu...*, pod reduciranim naslovom *Filozofski simpozij u Budimpešti*, str. 123–128.]

¹⁰⁰ Naspram tzv. "dogmatskog, neautentičnog, staljinističkog" marksizma, koji se ukotvio u SSSR-u pod jedinom dopuštenom – Staljinovom – interpretacijom Marxa, čime je zastranio i potpuno se udaljio od – Marxa. Usp. npr. Petrović, G., *O našoj filozofiji*, u: Petrović, G., *Čemu...*, str. 151–153.

¹⁰¹ Petrović, G., *Dijalektika oslobođenja*, u: Petrović, G., *Čemu...*, str. 143.

Treće – smatram da je važan zadatak filozofa-komunista¹⁰² da se **bore za potpunije poznavanje naše filozofije** i njenih dostignuća u najširim slojevima naše zemlje.

Četvrto – mislim da se ne smije zanemariti zadatak **borbe za dalju afirmaciju naše filozofije u međunarodnim razmjerima** (istaknuo I. E.).¹⁰³

Osim moguće jednostranosti u pogledu na "ispravnu filozofiju"¹⁰⁴ takvim su gledištima najčešće prigovarali političari zbog politizacije filozofije te borbe praksisovaca za vlast. To je vodilo u sukobe filozofa i političara,¹⁰⁵ za koje Gajo Petrović smatra da ih je moguće "izbjeći ili razriješiti na razne načine. Jedan bi način bio da se filozofija likvidira ili pretvori u služavku politike. To je u nekim socijalističkim zemljama u velikoj mjeri i uspjelo. U drugima (a takva je u prvom redu naša) mislim da te opasnosti nema. Međutim, (...) može postojati opasnost da političari (...) 'potkupe' filozofe, da s filozofima i eventualno s naučnicima kao s trećim slojem podijele (naravno ne na jednake dijelove) svoju vlast nad cjelokupnim društvom. To je ona najopasnija zamka"¹⁰⁶, jer direktno stoji u sukobu s temeljnim dužnostima filozofa-marksista¹⁰⁷.

Kao što je iz Kangrginih riječi na početku vidljivo, a svim ovim razmatranjima djelomično i potvrđeno, Gajo Petrović bio je nezamjenjiv. Nije naodmet izdvojiti još nekoliko Kangrginih riječi baš s tim u vezi: "Nakon Pejovićeve ostavke na članstvo u redakciji na njegovo smo mjesto jednog od glavnih urednika izabrali Rudija Supeka, premda je – istinu govoreći – 'pravi' glavni urednik bio i ostao do kraja upravo – Gajo Petrović, jer ga na tome mjestu nitko od nas nije ni mogao ni želio zamijeniti! Gajo je ostao do kraja 'glavni pogonski motor' i duša *Praxisa*."¹⁰⁸

Na samome je kraju važno istaknuti još jedan Petrovićev uradak od izuzetne povijesne važnosti – kao kronika zbivanja u jugoslavenskoj filozofiji, ali, ono što nas najviše sada zanima, napose oko časopisa *Praxis*. Riječ je o prilogu *Filozofija u Jugoslaviji*

---

¹⁰² Moglo bi se prigovoriti da G. Petrović zapravo osuđuje na suptilan način sve one filozofe nekomuniste skupa s njihovom filozofijom. Međutim taj prigovor ne bi imao neku snagu da je riječ o akademskim neslaganjima, već je problem upravo u praksisovskoj društvenoj angažiranosti, gdje su mogli stradati, a kako ćemo vidjeti, po mnogima su i stradali, mnogi njihovi kolege neistomišljenici.

¹⁰³ Petrović, G., *O našoj filozofiji*, u: Petrović, G., *Čemu...*, str. 151.

¹⁰⁴ Usp. bilj. 102.

¹⁰⁵ "Teorijske kontroverze u socijalno-klasnom smislu iskristalisale su se umnogome kao spor između filozofije i politike, filozofa i političara. Političari su filozofima najčešće prebacivali da politizuju filozofiju i da se bore za vlast, dok su filozofi političarima prebacivali da su birokrate i ideolozi status quo-a. Sukob, dakle, nije bio izmišljen ni slučajan." Arsić, M. – Marković, D. R., '68: *studentski...*, str. 22.

¹⁰⁶ Petrović, G., *Filozofija i marksizam*, Naprijed, Zagreb, 1976., str. 151; citirano prema Arsić, M. – Marković, D. R., '68: *studentski...*, str. 22.

¹⁰⁷ Usp. bilj. 31.

¹⁰⁸ Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 53.

(1945-1971)¹⁰⁹, kojim možemo dobiti uvid o smještaju *Praxisa* u dotičnu filozofsku atmosferu jednoga razdoblja. G. Petrović smatra kako "se razvoj jugoslavenske marksističke filozofije poslije Drugog svjetskog rata mogao podijeliti u tri glavna perioda: (1) period staljinističkog marksizma u filozofiji (1945–1949), (2) prijelaz od staljinističkog marksizma stvaralačkom (1949–1958) i (3) period stvaralačkog marksizma (nakon 1959)."¹¹⁰ Nakon kratka osvrt na prvo i drugo razdoblje autor detaljno predstavlja treći. Za početak toga razdoblja uzima se diskusija *O problemima filozofije marksizma danas*, održana u Sarajevu 1959. Stvaralačka varijanta marksizma postaje dominantnom nakon diskusije na Bledu, održane u studenom 1960.¹¹¹ Otada se to razdoblje grana na druga dva podrazdoblja: "(1) fazu u kojoj se vrlo intenzivno raspravljalo o općim filozofskim pitanjima s naglaskom na ontologiji i filozofskoj antropologiji shvaćenim kao dva aspekta iste cjeline (1959-1963) i (2) fazu u kojoj se naglasak pomjerio na pitanja socijalno-političke filozofije koja su sa svoje strane proučavana u uskoj vezi s ontološko-antropološkim pitanjima kao i s pitanjima politike i svakodnevnog života (poslije 1964.)."¹¹² Vjerojatno je sasvim suvišno reći kako je ta prekretnica upravo u najvećoj mjeri označena časopisom *Praxis* i djelovanjem praksisovaca, makar to nije eksplicitno izraženo.

Imajući na umu neke najosnovnije filozofske postavke kojima su se vodili praksisovci i ukratko naznačene tendencije i kretanja unutar filozofije toga vremena na našem prostoru, nesumnjivo će biti mnogo lakše pratiti ocjene historiografa i kroničara kojima ćemo se sada posvetiti. Između ostaloga, iako vrlo koncizna (i to samo očima Gaje Petrovića), opća slika *Praxisa* nezaobilazna je za razumijevanje svih naših ostalih analiza te naposljetku za moguće stvaranje zaključaka pa ju je bilo potrebno dati makar u tako kratku obliku.

---

¹⁰⁹ Petrović, G., *Filozofija u Jugoslaviji (1945-1971)*, u: Petrović, G., *Čemu...*, str. 199–217. Taj je prilog izvorno napisan 1968. "za četverotomni zbornik **Contemporary Philosophy. A Survey. (La Philosophie Contemporaine Chroniques)** Edited by Raymond Klibansky. Objavljen je 1971. u četvrtom svesku toga zbornika (La Nuova Italia Editrice, Firenze 1971)." Isto, str. 199.

¹¹⁰ Isto, str. 203.

¹¹¹ Usp. isto, str. 204–205.

¹¹² Isto, str. 206.

2.3. Znanstvena recepcija *Praxisa*: što donosi historiografija (ili "historiografija"?¹¹³)

Leksikografski se uratci nisu baš raspisali o *Praxisu* i praksisovcima – grupi vezanoj za časopis. No sve to i nije takav propust, uzimamo li u obzir ograničenost prostorom kojim raspolažu. Međutim ako ni historiografija ne kaže ništa o tome, tada je već plauzibilno da je prešućivanje *Praxisa* namjerno i da se vrijednost toga časopisa svjesno zanemaruje/negira.

Reprezentativni će uzorak predstavljati tri knjige naših povjesničara, koje se razlikuju po svojoj naravi: jedna je "kronika važnijih zbivanja" koja se tiču Hrvatske u socijalističkoj Jugoslaviji, druga je "hrvatski pogled" na povijest Jugoslavije, a treća iscrpna monografija o modernoj hrvatskoj povijesti. Na kraju ćemo se osvrnuti i na jedan zbornik radova.

Knjiga *Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji: Kronika važnijih zbivanja* Ive Perića, kao što joj i sam podnaslov govori, "predočava javna događanja od 8. svibnja 1945. do 8. listopada 1991."¹¹⁴ Nas će zanimati razdoblje 60-ih i 70-ih godina, vrijeme najveće aktivnosti praksisovaca. Ukratko rečeno, nema ni slova o njima! To ne bi bilo tako porazno, imamo li na umu da svaka kronologija mora isključivo voditi računa da u svojoj ograničenosti istakne ono najbitnije, ali potpuno je nevjerojatno da se ama baš ni jedan događaj vezan uz *Praxis* ne bi mogao izdvojiti kao bitan. Ne preostaje drugo nego upitati se o kriteriju selekcije tih "važnijih zbivanja", napose kada uzmemo u obzir da je autor izdvojio operne premijere, dramske izvedbe, izložbe, koncerte i festivale pa čak i smrti naših velikana (i "velikana"?) s dosta iscrpnim biografskim podacima. Isto tako naveo je i izlaženje raznih publikacija – barem spominjući početak publiciranja. Tako možemo naići primjerice na podatke o izlaženju *Problema sjevernog Jadrana*¹¹⁵, *Glasa Koncila*¹¹⁶, *Privrede Dalmacije*¹¹⁷, *Encyclopaediae Moderna*¹¹⁸, *Kritike*¹¹⁹ i *Rasprave Instituta za jezik JAZU*¹²⁰. Tu se nema što zamjeriti: sve su to uglavnom vrijedne publikacije, međutim zaista se postavlja pitanje: zar svoje mjesto u

---

¹¹³ Ono o čemu govori I. Supek u prethodno citiranome odlomku jest najveći problem kada se govori o hrvatskoj modernoj povijesti, odnosno o povijesti dvadesetoga stoljeća. Naime nisu samo kroničari – koji često pretendiraju nazivati se historiografima – problematični. Problematici su i "pravi historiografi", jer su u načelu svi oni živjeli u to vrijeme pa je bez povijesnoga odmaka teško moguće govoriti o zbivanjima bez intenzivna upliva subjektivnosti. Nažalost, to je sudbina koja prati društvene znanstvenike – njihova je subjektivnost djelatan dio pri stvaranju "objektivne znanosti".

¹¹⁴ Perić, I., *Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji: Kronika važnijih zbivanja*, Dom i svijet, Zagreb, 2006., str. 8. Ipak treba navesti kako je autor u prvome dijelu knjige raspravio stanje u Hrvatskoj za ratnih godina (1941.–1945.).

¹¹⁵ Usp. isto, str. 163.

¹¹⁶ Usp. na i. mj.

¹¹⁷ Usp. isto, str. 164.

¹¹⁸ Usp. isto, str. 171.

¹¹⁹ Usp. isto, str. 175.

¹²⁰ Usp. isto, str. 176.

svemu tom mozaiku kulturne povijesti nije zaslužio i *Praxis*? Možemo ići i korak dalje: zar taj naš časopis – za čiju je važnost izloženo sasvim dovoljno argumenata – nije zaslužio čak ni detaljnije praćenje u takvoj jednoj kronici? Sa žalošću treba konstatirati da je poriv subjektivne selekcije, o kojoj govori I. Supek, ipak možda prejak. Ili se možemo iskreno nadati da je riječ o neznanju povijesnih činjenica – što pak čini upitnom vrijednost te knjige kao priloga povijesnoj znanosti, u prvome redu kulturnoj povijesti.

Druga je knjiga ona Hrvoja Matkovića pod naslovom *Povijest Jugoslavije: Hrvatski pogled*.¹²¹ U njoj također nema ni spomena *Praxisa*, međutim ona to i ne pretendira: autor ne spominje *Praxis* – kao ni jedan drugi časopis! Drugim riječima, autor se odlučio za pregled povijesti koji je više koncentriran na političke procese te društvene događaje razmatra samo u odnosu na politička zbivanja. Upravo zato, koliko god smatrali da je *Praxis* bio vrijedan spomena, ipak treba istaknuti da je karakter povijesne obrade u knjizi takav da bi bilo u najmanju ruku neumjesno – i sasvim subjektivno – ocjenjivati neuvršavanje kulturne povijesti kao veliku omašku, jer svaki autor ima svoje preferencije u odabiru načina obrade dimenzija povijesne zbilje.

Posljednja knjiga jest monumentalni uradak Dušana Bilandžića *Hrvatska moderna povijest*. Ta iscrpna monografija nije ostala bez podataka o *Praxisu*, što bi zaista bio ozbiljan propust. Autor, govoreći o općenitim zbivanjima te godine, smatra da "od ostalih fenomena u 1964. godini valja navesti (...) i pojavu časopisa 'Praxis' u Zagrebu"¹²², koji "je za 10 godina svog izlaženja zadao dosta glavobolja jugoslavenskom režimu, posebno reformističkom krilu na čelu s Kardeljem i Bakarićem. Filozofi su, suprotno nacionalističkim intelektualcima, ugrozili ideološki monopol SKJ u tumačenju i razvijanju marksizma, iskazujući sebe kao jedine prave i dosljedne kritičare staljinizma i sljedbenike Marxa, čije ideje razvijaju i brane, prije svega od staljinizma, ali i od 'partijske birokracije' SKJ koja, nakon svog 'zvjezdanog uspjeha' u borbi protiv staljinizma (1948-1953), nije više sposobna ni moralno ni intelektualno razvijati marksizam jer se 'utopila' u birokratski prakticism. 'Praxis' se povezao s ljevicom Zapada i stekao tamo golemi ugled. Prihvativši globalne poglede na suvremeni svijet, filozofi su nihilistički gledali na nacionalno pitanje. Skeptično su gledali i na tržišni model privređivanja i zato nisu hvalili gospodarske reforme koje je uvodio SKJ. Time su postupno ulazili i u političke borbe provodeći pritisak na SK, s tezama da je on izgubio svoju revolucionarnu orijentaciju i da se 'zaglavio' u birokratsku diktaturu."¹²³ Vrlo koncizna i jasna

---

¹²¹ Matković, H., *Povijest Jugoslavije: Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998.

¹²² Bilandžić, D., *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., str. 452.

¹²³ Bilandžić, D., *Hrvatska...*, str. 453.

ocjena, moglo bi se reći, s maksimalnom dozom objektivnosti i visoke informativnosti, bez obzira što se mnogi neće možda složiti s nekim formulacijama.¹²⁴

Na kraju bih se ukratko osvrnuo i na jedan zbornik u uredništvu Tomislava Badinovca: *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba*.¹²⁵ Dva priloga dotiču i ocjenjuju praksisovsku školu. Stipe Šušvar smatra da je u Zagrebu "filozofija marksističke provenijencije bila dosegla najviši uzlet ne samo u Jugoslaviji nego i u Evropi i u svijetu, a što se potvrđivalo kroz časopis 'Praxis' i Korčulansku ljetnu školu. Oko 'Praxisa' su bili okupljeni i ljudi iz Beograda, a na Korčulansku ljetnu školu iz svijeta su dolazili i neki najveći umovi dvadesetog stoljeća. Režim, istina, nije gledao baš blagonaklono na 'Praxis' i njegovu kritiku 'svega postojećeg', ali nije poduzimao ni represivne mjere sve dok osmorica ljudi u Beogradu nije bila uklonjena iz univerzitetske nastave¹²⁶ (...), da bi najzad i u Zagrebu 1974. godine 'Praxisu' bila uskraćena državna dotacija."¹²⁷ Dok je tu *Praxis* stavljen u kontekst pridonosa Zagrebu da bude "kulturalna i znanstvena metropola" tadašnje države, Adolf Dragičević pak pokazuje potpuno negativno stajalište prema *Praxisu*, koji je svojim stupidnim gledištima sasvim kočio napredak koji je pokrenuo Tito. On kaže: "Nevjerojatno, ali istinito, u Hrvatskoj se razmahao i najveći otpor Titovoj projekciji oslobođanja rada. Dolazio je iz sredine od koje se najmanje moglo očekivati, iz elitnih redova 'zagrebačke filozofske škole', predvođene praksisovcima i njihovim sljedbenicima. U nerazumijevanju šta sve oslobođenje rada u sebi nosi i sa sobom donosi, napali su zagovornike čovjekove emancipacije ukidanjem otuđenog rada, sa stupidnim obrazloženjem da je to oslobođenje odavno obavio kapitalizam i da se Marx izriječkom odrekao toga programskog cilja."¹²⁸ Svoj osvrt zaključuje tvrdnjama o praksisovskom nehvatanju koraka s vremenom i stvarnošću oko njih: "Škola je debelo platila tu zabludu, ostala je zatočena u industrijalizmu, zakrčljala i krah doživjela tako temeljito da ni njena izvidnica nije stigla do digitalne scene postmodernog informacionalističkog zajedništva."¹²⁹

Prije negoli krenemo dalje važno je istaknuti nekoliko činjenica, koje će biti važne u zaključnim osvrtima. Prvo, neki pregledi važnijih zbivanja *Praxis* prešućuju (Perić). Drugo, neki pregledi *Praxis* zaobilaze, zbog karaktera teme (Matković). Treće, neki autori daju

---

¹²⁴ Primjerice M. Kangrga vrlo je ogorčen na D. Bilandžića i njegovo spominjanje "nacionalističkog nihilizma", kojega doduše ovdje nema u točno takvoj formulaciji. Usp. Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 208, 272–273.

¹²⁵ Badinovac, T. (ur.), *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba*, Savez društava "Josip Broz Tito" Hrvatske, Zagreb, 2004.

¹²⁶ Usp. bilj. 77.

¹²⁷ Šušvar, S., *Zagreb kao kulturalna i znanstvena metropola Hrvatske i Jugoslavije 1945-1990.*, u: Badinovac, T. (ur.), *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba*, str. 252.

¹²⁸ Dragičević, A., *Tito je imao pravo*, u: isto, str. 451.

¹²⁹ Na i. mj.

minimalistički, ali prilično korektan uvid u ono osnovno o *Praxisu* (Bilandžić, Šuvar) ili pak kritiziraju *Praxis*, ali pokušavaju opravdati to gledište (Dragičević). Sve u svemu **vrlo malo se o *Praxisu* govori, bilo pozitivno bilo negativno, u znanstvenim vodama**. Gotovo se dobiva dojam da je bolje po toj temi previše ne prčkati, budući da se svaki sud o njemu interpretira kroz silan balast krivih interpretacija, izvrtanja i raznoraznih predrasuda. To je osobito relevantno kod zapisa kroničarske naravi, kojima se sada posvećujemo.

2.4. Ivan Supek – nepoštedni kritičar "nepoštedne kritike"

Jedini je autor koji je nešto više riječi, načelno negativnih, posvetio govoru o *Praxisu* i praksisovcima naš poznati intelektualac Ivan Supek¹³⁰.

Prvi njegov sud, koji se tiče povijesti i zato je možda za nas najinteresantniji, tiče se ocjene knjige *Historija marksizma* Predraga Vranickog. Nakon ekscerpiranja jednoga citata o Lenjinu I. Supek navodi kako "ovakvo pisanje Predraga Vranickog, inače benevolentnog zagrebačkog profesora, diskretno je branjenje terora koji se bio razmahao nakon boljševičke revolucije, ne samo u Rusiji. I drugi 'dosljedni marksisti' nisu se uzburili protiv nasilja koja su bila 'nužno skopčana' s revolucionarnom praksom; ali su žilavo reagirali na svako zapostavljanje svoje marksističke publicistike"¹³¹, pri čemu očito smjera, barem dijelom, i na *Praxis*. Razmatrajući kako Vranicki piše o Narodnooslobodilačkoj borbi, Supek uvjerenost tvrdi: "Naravno, u toj knjizi, koja je postala udžbenik, potpuno je zabašuren sukob između lijevih demokrata i crvenih radikala, i to dosta razumljivo jer je sam Predrag Vranicki s grupom *Praxis* stao na stranu ortodoksnog marksizma, pa tako i farba sve svoje prosudbe o nedavnoj povijesti."¹³² Dakle po Supeku **praksisovci brane raznorazne oblike terora bojeći povijest kako njima odgovara**.

Još je opasnije od zastranjenja u povijesnim sudovima zastranjenje u konkretnu djelovanje na okolinu: **riječ je o intelektualnom nasilju i pritiscima nad svojim sveučilišnim kolegama**. Tako Supek tvrdi da, kad je Danilo Pejović "u grupi *Praxis* nazreo

---

¹³⁰ Djelatnost Ivana Supeka (1915.–2007.) zaista je impresivna. Prije svega istaknuti je hrvatski fizičar, poznat po istraživanjima iz područja poluvodiča i kvantne statistike, a blisko je surađivao i prijateljevao s jednim od najistaknutijih svjetskih fizičara Wernerom Heisenbergom. Bio je plodan i na području filozofskoga i književnoga stvaralaštva. Početkom 1950. jedan je od osnivača Instituta "Ruđer Bošković" u Zagrebu. Utemeljio je početkom 1960. u sklopu JAZU Institut za filozofiju, znanost i mir. Godine 1970. inicijator je osnivanja Interuniverzitetskoga centra u Dubrovniku. Nakon Drugoga svjetskoga rata osobito je angažiran u javnome i političkome životu: jedan je od osnivača Pagvaškoga pokreta (mirotvorni pokret svjetskih intelektualaca) te svjetske organizacije Svijet bez bombe, 1966. pokrenuo je tromjesečnik *Encyclopaedia Moderna*, dvaput je izabran za rektora Sveučilišta u Zagrebu (1968. i 1970.), 1991. izabran za predsjednika HAZU itd.

¹³¹ Supek, I., *Krivovjernik...*, str. 131.

¹³² Na i. mj.

praktički unitarizam ispod blochovskog utopizma, bio je odande isključen¹³³, čak mu je bio uskraćen i normalni akademski razgovor. Kohezija te autentične marksističke grupe bila je u gotovo fanatičnom uvjerenju u filozofski osmišljenu utopiju koja se diže iz radikalne negacije otuđene stvarnosti."¹³⁴ Time Supek nastoji upozoriti na to "kakva se pogibelj krije u takvim filozofskim sektama koje bi željele upravljati smislom svijeta i 'uređivati' ljudske duše."¹³⁵ U prilog tomu Supek donosi i obavijest o tome kako je provedena "jedna hajka (pod vodstvom asistenta Gaje Petrovića)"¹³⁶, koja je uspjela ukloniti ugledne sveučilišne profesore "te stvoriti slobodan prostor za crvene radikale."¹³⁷ Sve u svemu Supekova je poruka jasna: **praksisovci su bili jezgra prave intelektualne hegemonije.**

Ivan Supek ne ustručava se ocjenjivati njihov filozofski nazor. Kada govori o odstupanju jugoslavenskih marksista od ortodoksnog dijalektičkoga materijalizma, spominje kako su "bili u priličnoj mjeri povedeni neohegelijanskim usmjerenjem Georga Lukácsa, Ernsta Blocha i Frankfurtske škole (Horkheimer, Adorno, Marcuse)."¹³⁸ Takvi sudovi nisu toliko štetni, međutim njegova je tvrdnja o stilu i načinu filozofiranja, a time ujedno i o cjelokupnoj njihovoj filozofiji, vrlo oštra i nosi veliku težinu:

Ne valja se čuditi da su naši marksisti, koji su se trgali od dijalektičkog materijalizma, uskoro prigrlili Heideggera kao svojeg proroka. Ponajprije, bili su već odgojeni u skolastici koja je omalovažavala ili negirala znanstveno istraživanje, a zanosila se jednim "bitkom" u kojem leži ključ cjelokupne spoznaje. Osim toga, ispekli su se već na jednom apstraktnom vokabularu, a Heideggerova terminologija s teškim kovanicama i još težim značenjima je očaravala. Usvojiti Heideggerov rječnik bio je već silan napor, a tko se tome dovinuo, pljunuvši na običan govor, smatrao se 'u krilu bitka' ili u posjedu prave spoznaje. Međutim, kad se ta teška ontologija svede na normalan izraz, malo je tu zaista originalnog.¹³⁹

Taj citat zaslužuje povećí komentar. Prvo, iako Supek možda ne sasvim opravdano generalizira sintagmom "naši marksisti", kasnije se ograđuje da su najdarovitiji u tim

---

¹³³ Kangrga drukčije gleda na to: "Koncem 1966. Danilo Pejović dao je ostavku na članstvo u redakciji, jer se uključio u tzv. nacionalističku hrvatsku struju kako u politici, tako i na Fakultetu." Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 32.

¹³⁴ Isto, str. 138.

¹³⁵ Na i. mj.

¹³⁶ Isto, str. 139.

¹³⁷ Isto, str. 140. Franjo Zenko o tome govori: "Sudbina nepokornih (oficijelnoj državnoj filozofiji – marksizmu, nap. I. E.), na primjer Vuk-Pavlovića, kojega je komunistički režim pomoću studenata-skojevaca doslovce izbacio sa Sveučilišta, bila je rječita opomena svima da nema i ne može biti više u građansko-liberalnome smislu 'slobodne' filozofije." Zenko, F., *Novija hrvatska filozofija*, u: Zenko, F. (ur.), *Novija hrvatska filozofija (Hrestomatija filozofije, sv. 10)*, Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 28. Autor o tome govori i drugdje (usp. isto, str. 392).

¹³⁸ Supek, I., *Krivovjernik...*, str. 136.

¹³⁹ Isto, str. 141.

dovijanjima bili upravo Gajo Petrović i Vanja Sutlić.¹⁴⁰ Drugo, on se s izraženim cinizmom poigrava riječima i tako dodatno omalovažava vrijednost Heideggerove filozofije i onih koji su je prigrlili. Treće, **takvo gledanje na njihovu filozofiju svodi je na puki verbalizam, bez ikakve dublje vrijednosti i originalnosti**, što Supek i ističe u posljednjoj rečenici. Četvrto, iz citata je vidljivo ono što kasnije Supek otvoreno kaže: "neomarksisti su izgubili vezu sa znanošću."¹⁴¹ Sve su to vrlo teške kritike, čija opravdanost ostaje upitna.

Supek je još bespoštedniji u nastavku – ciljajući na istu neomarksističku grupu navodi:

Bez nepredvidljivosti, slobode i univerzalnosti, ishod ne može biti drugi nego kakav prazni verbalizam ili stereotipni tehnicizam. Tisuće profesora i publicista mljele su praznu slamu, dakako uz obilat honorar i različite povlastice. Takva jalovost i korupcija stvarale su ambivalentno mentalno stanje, prožeto agresijom i rušilaštvom. Jedan od urednika "Praxisa", G. Petrović, izrazio je to načelom "nepoštedne kritike svega postojećeg", a za nj "...to znači da marksistička analiza treba utvrditi što u postojećem valja, što se može održati, a šta u njemu ne valja i šta se ne može održati". Dakle, analitici-marksisti bi utvrđivali što valja amputirati, a što poštediti u našoj stvarnosti, dok bi drugi, koji to nisu, imali pokorno stajati i čekati egzekuciju¹⁴². Marksizam bi tu postao skalpel jedne sekte koja će odrubiti svako drugačije mišljenje kao kontrarevolucionarno i pogrešno. Naravno, to jednonumlje prelazilo je u antipatiju pa i u mržnju prema drugim intelektualcima. Takva studen zapuhнула je i mene, koji sam 'prodirao' u njihovu prćiju.¹⁴³

U upravo iznesenim rječima Supek ponovno naglašava **temeljne oznake grupe** vezane uz časopis *Praxis*: **jalovost i ispraznost misli, korištenje raznih privilegija te posvemašnji ekskluzivizam i jednonumlje**, koje je uklanjalo sve intelektualce koji nisu bili njihovi istomišljenici.

Na meti je napada i navodno **praksisovsko podržavanje režima**. Supek tvrdi da u osnovnoj dilemi jednopartijski – višepartijski sistem "ti će mladomarksovci podržati tezu jedne partije, dakako, proleterske, kao jedinog čuvara Jugoslavije i socijalizma, a sporno će

---

¹⁴⁰ Usp. na i. mj. Na drugome mjestu Supek dodaje još nekoliko oštrih riječi i o Kangrgi. Dok su Petrović i Sutlić bili najdarovitiji, "manje nadareni, kao Petrovićev pobočnik Kangrga, bili su tako ošamućeni terminologijom Heideggera i Hegela da više nisu dolazili zdravoj pameti (...)." Supek, I., *Povijesne meditacije*, AGM, Zagreb, 1996., str. 195.

¹⁴¹ Supek, I., *Krivovjernik...*, str. 142. Drugdje kaže: "Još veći utjecaj na jugoslavenske marksiste, osobito grupu *Praxis*, izvršila je neohegelijanska Frankfurtska škola (Horkheimer, Adorno, Marcuse) pa E. Bloch, čija knjiga *Princip nada* potiče revolucionarni utopizam, u sve arogantnijem odvajanju od znanosti i dubljem padanju u antiscijentizam." Supek, I., *Na prekretnici milenija*, Prometej, Zagreb, 2001., str. 150.

¹⁴² Zanimljivo je da je u *Povijesnim meditacijama*, koje predstavljaju novo, prošireno izdanje *Krivovjernika na ljevici*, I. Supek zamijenio riječ 'egzekuciju' s 'operaciju'. (Usp. Supek, I., *Povijesne meditacije*, AGM, Zagreb, 1996., str. 196.) Je li autor možda s određenim vremenskim odmakom ipak uvidio da je bio preoštar prema praksisovcima ili je samo riječ o estetsko-stilističkoj intervenciji?

¹⁴³ Supek, I., *Krivovjernik...*, str. 142.

samo ostati tko će biti na čelu te partije."¹⁴⁴ On još napominje kako bi bilo "kratkovidno i pogubno ljudska i nacionalna prava uvjetovati bilo kakvom političkom strankom ili programom"¹⁴⁵ te da se **humanizam mora bazirati na drugim osnovama, a njega su praksisovci vidljivo iznevjerili** kada su šutjeli o atomskoj bombi: "Dok se šutnja novinara može razumjeti prostim kruhoborstvom, izostanak protesta protiv A-bombe među marksistima-humanistima na katedrama već je dublji moralni problem."¹⁴⁶

Još jedan dokaz te **marksističke jednostranosti**¹⁴⁷, smatra Supek, bio je prijedlog kandidata za počasni doktorat povodom tristote obljetnice osnutka Zagrebačkoga sveučilišta, a potom i izbor. Predloženi su bili od grupe *Praxis* i Fakulteta političkih znanosti istaknuti marksistički filozofi Ernst Bloch i Georg Lukács, a budući da je I. Supek to smatrao jednostranim, predložio je – kao rektor – još nekoliko kandidata, a napose je istaknuo Bertranda Russella¹⁴⁸. Međutim Centralni je komitet njegov prijedlog potpuno osporio i prihvatio prvi prijedlog.¹⁴⁹

Ivan Supek nudi nam još nekoliko osvrtu o *Praxisu*. Prije svega spominje incident u kojemu "student filozofije Lino Veljak¹⁵⁰, privrženik 'Praxisa' i designirani asistent, razbio je kamenjem prozore u prvom katu Sveučilišta", a između ostaloga i nenadoknadviva starinska stakla u senatskoj dvorani. Kako mu se "taj student činio osrednje inteligencije", a G. Petrović ga je uzeo za svoga asistenta, to samo pokazuje, po Supeku, da je Petrović i tu bio "vođen, kao inače, ne baš znanstvenim motivima."¹⁵¹ Uz **neznanstvenost** osvrće se i na **dogmatičnost** studenata Daga Strpića i Žarka Puhovskog, "koji su bili pod utjecajem *Praxisa*"¹⁵². Izvještavajući kako je i sam stradao kao onaj koji nije bio na liniji ortodoksnih marksista, napominje kako je "profesor Gajo Petrović išao tako daleko da me (Ivana Supeka, nap. I. E.) jednom stranom profesoru prikazao kao fašista"¹⁵³, zaboravljajući, očito, na njegovu toleranciju i pomoć 1969., kada je Supek, kao rektor, intervenirao da se Gajo Petrović zaposli kao redovni profesor, iako su neki iz Savjeta Sveučilišta isticali "da ti sadašnji urednici

---

¹⁴⁴ Isto, str. 144.

¹⁴⁵ Na i. mj.

¹⁴⁶ Isto, str. 153.

¹⁴⁷ Praksisovski filozofski ekskluzivizam spominje i Mislav Kukoč govoreći o njihovu decidiranu odbacivanju svake mogućnosti pretpovijesti filozofijskoga pojma otuđenja. Usp. Kukoč, M., *Kritika...*, str. 23.

¹⁴⁸ Jedan od Supekovih kandidata bio je i poznati njemački filozof, utemeljitelj suvremene filozofijske hermeneutike, Hans-Georg Gadamer (1900.–2002.). Usp. Supek, I., *Na prekretnici...*, str. 159.

¹⁴⁹ Usp. Supek, I., *Krivovjernik...*, str. 169–170.

¹⁵⁰ Hrvatski filozof Lino Veljak (1950.–) diplomirao je na Filozofskome fakultetu u Zagrebu 1973., gdje je i doktorirao 1982. Bavi se ponajviše epistemološkim i ontološkim problemima, marksističkom filozofijom, a posebice Antonijem Gramscijem.

¹⁵¹ Supek, I., *Povijesne meditacije*, str. 253. Usp. i njegovo djelo *Krivovjernik...*, str. 185.

¹⁵² Supek, I., *Krivovjernik...*, str. 186.

¹⁵³ Isto, str. 204.

'Praxisa' djeluju poput mafije, ne puštajući na katedru nikog tko nije u njihovom plemenu."¹⁵⁴ Supek je odbacio ikakve političke ili osobne razloge i sugerirao dotičnomu dekanu da nastavi s izbornim postupkom, na čemu su mu Gajo Petrović i Milan Kangrga nekoliko dana kasnije došli zahvaliti.¹⁵⁵ Dodaje kako je pod praksisovskim inkvizitorima i istjerivačima revolucije nastradao i sedamdesetogodišnji profesor Vladimir Filipović, kojega je maltretirala policija¹⁵⁶, a kojemu su isti ti trebali biti zahvalni na utjecaju što ga je on ostavio na njih uvevši ih u filozofsku misao¹⁵⁷.

Na simpoziju na Tari žestoko se žigosao svaki nacionalizam. Iako su u prvome planu bili srpski praksisovci, na njemu su sudjelovali i praksisovci iz Savezne Republike Hrvatske.¹⁵⁸ "Iz objavljenih rasprava tog simpozija upravo više crveni radikalizam koji posve zaglušuje liberalne tendencije (ili mimikriju) grupe *Praxis*", ukazuje Supek, te naglašava kako ono što najviše muči čitatelja "potpuna je odsutnost bilo kakva izraza sućuti ili solidarnosti s progonjenima. Naprotiv, ta razmjerno mala grupa filozofa, koja je stekla glas liberalne opozicije na Zapadu, samo je tih najmučnijih mjeseci¹⁵⁹ pridonijela hajkačkom bijesu."¹⁶⁰ Na drugome mjestu Supek sarkastično dodaje: "Ako je u toj grupi bilo i liberalnijih intelektualaca, *Praxis* je nakon studentskih nemira 1968. izjavio kako stoji na jednostranačju i marksizmu kao čuvaru jugoslavenskog jedinstva. Ipak je praksisovce zadesila sudbina proročice Kasandre koju je kaznio Apolon; Partija im nije uzvratila ljubav."¹⁶¹

Na kraju valja još izdvojiti zanimljivu anegdotu o jednome indirektnu sukobljavanju Ivana Supeka i praksisovaca. Supek je već 1970. predložio, a nakon prihvaćanja mnogih svjetskih sveučilišta 1971. krenuo i u konkretno pokretanje Interuniverzitetskoga centra u Dubrovniku, kao neovisne akademske institucije na kojoj će se redovito održavati razne međunarodne konferencije o važnim svjetskim problemima.¹⁶² "Kad je Mihailo Marković¹⁶³

---

¹⁵⁴ Isto, str. 204–205.

¹⁵⁵ Usp. isto, str. 205.

¹⁵⁶ Usp. isto, str. 205–206.

¹⁵⁷ "Kako je s komunističkom vladavinom nakon 1945. godine uveden marksizam, u varijanti sustava dijalektičkog i historijskog materijalizma, kao službena filozofija i u nas, Filipović je nastojao prosvjetiteljski djelovati na prvu generaciju akademski školovanih marksista ranih 1950-tih godina, upućujući ih na klasični njemački idealizam kao filozofijski izvor Marxove misli. (...) Na neki je način plod toga prosvjećivanja bila i skupina filozofa koja je 1964. godine pokrenula časopis 'Praxis' (neo)marksističke orijentacije." Zenko, F., *Vladimir Filipović*, u: Zenko, F. (ur.), *Novija hrvatska...*, str. 467.

¹⁵⁸ Usp. Supek, I., *Krivovjernik...*, str., 211–212.

¹⁵⁹ Simpozij je održan u veljači 1972. pa Supek očito cilja na razdoblje od sastanka u Karađorđevu i osude CK-a SKH-a u prosincu 1971. do vremena nakon veljače 1972., kada su se nastavljala žigosanja, hapšenja, otpuštanja s posla itd. svih koji su označeni kao nepoćudni.

¹⁶⁰ Supek, I., *Krivovjernik...*, str. 213.

¹⁶¹ Supek, I. *Na prekretnici...*, str. 167.

¹⁶² Više o Supekovu radu na otvaranju Interuniverzitetskoga centra u Dubrovniku v. u Supek, I., *Krivovjernik...*, str. 180.

došao na jednu konferenciju u Interuniverzitetskom centru, obavijestio me (Supeka, nap. I. E.) je da mu je Gajo Petrović govorio kako taj centar treba uništiti. Po svoj prilici su neki iz grupe 'Praxis' vidjeli u mojem pothvatu takmaca Korčulanskoj školi koja je bila obustavljena. Mihailo Marković mi je dalje pričao da je on odgovorio svojem kolegi kako je bolje preoteti negoli uništiti tu internacionalnu ustanovu koja je naglo rasla. Ovdje će se održati pluralizam koji je tada bio tako osporavan u jugoslavenskoj javnosti. Bit će to najjača kopča naših znanstvenika sa svijetom"¹⁶⁴. Eto, od sukoba, bilo direktnih bilo indirektnih, naposljetku su se Ivan Supek i praksisovci našli u radu unutar iste institucije!

2.5. Milan Kangrga – posljednji apologet *Praxisa*

Navodno nakon mnogih primjedbi znanaca, Milan Kangrga odlučio se napokon na pisanje jedne "praksisovsko-korčulanske, a ujedno i najužoj vezi s tim i moje (Kangrgine, nap. I. E.) 'biografije' ili 'autobiografije', koje su unutrašnje nerazmrsivo i neodvojivo povezane (...) na najdublji mogući način."¹⁶⁵ Tako je nastala knjiga kroničarske naravi *Šverceri vlastitog života*, koja nam donosi mnoštvo povijesnoga materijala.

Osnovni razlozi koji su ga potakli na pisanje su (1) potreba da se odgovori na silne kritike i "kritike" koje su se nataložile na *Praxis* i djelatnost praksisovaca te (2) dužnost da kao jedini preživjeli praksisovac najstarije generacije bude "vjerodostojan branitelj i svjedok čitave praksisovske filozofijske i društveno-političke prakse".¹⁶⁶

Nakon sastanka na Bledu, na kojemu se raskrstilo s tzv. dijamatovcima – zagovornicima staljinističkoga dijalektičkoga i historijskoga materijalizma¹⁶⁷, rasla je potreba za jednim filozofskim časopisom i Kangrga je mnogo o tome razgovarao s Petrovićem. Prije odlaska na stipendiju u Heidelberg (SR Njemačka) 1962. također su vodili ključan razgovor, u kojemu su se složili da treba raditi ozbiljno i korektno, što znači da svaki članak i svaka rasprava mora proći oštru recenziju. **Dogovoreno je da će uvijek dva člana uredništva recenzirati prilog, a ako su njihove ocjene oprečne, tada će presuditi treći član uredništva svojom ocjenom.**¹⁶⁸ To je najvjerojatnije i bio ključ njegove visoke kvalitete!¹⁶⁹

---

¹⁶³ O Mihailu Markoviću Supek također nema visoko mišljenje. Taj beogradski član *Praxisa*, koji je "iz Udbe došao na filozofsku katedru", nije bio ništa više negoli "vazal Aleksandra Rankovića" (šefa UDB-e, Uprave državne bezbednosti) na području filozofije. Usp. Supek, I., *Povijesne...*, str. 196, 197.

¹⁶⁴ Supek, I., *Krivovjernik...*, str. 218.

¹⁶⁵ Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 5.

¹⁶⁶ Usp. isto, str. 6–7.

¹⁶⁷ Usp. isto, str. 23.

¹⁶⁸ Usp. isto, str. 24.

¹⁶⁹ Usp. isto, str. 67–68.

Već se otada počelo nazirati da su **Petrović i Kangrga "glavni stupovi Praxisa"**, ma koliko god to "izgledalo možda pretenciozno i samohvalno"¹⁷⁰, kaže Kangrga. Kangrga je otišao u Njemačku, no često se vraćao u Zagreb pa je bio u tijeku s pripremama prvoga broja. Sredinom 1964., kada se vratio iz Njemačke, sve su već pripreme bile pri kraju, od čega je G. Petrović izvršio lavovski dio posla, te se krenulo na tiskanje kod tiskovnoga izdavača Stjepana Majdaka u Sisku, gdje se do zabrane časopis tiskao. Kangrga ističe činjenicu da je Majdak (inače njegov bratić) bio spreman bez kolebanja i straha ustrajati u tiskanju časopisa, što je bilo osobito važno u tim vremenima, kada mnogi nisu mogli izdržati i manje pritiske od onih koji su se sručili na *Praxis*.¹⁷¹

Prvi se veći pritisak na Praxis dogodio 1966., kada je i Danilo Pejović istupio iz uredništva jer "se jako uplašio partijske kritike tada. Ta 1966. godina bila je izuzetna u radu i opstanku Praxisa po tome, što je po direktivi CK-a SKH-a, a posebno 'šefa Partije' dr. Vladimira Bakarića, došlo do žestoke kritike, a primjerenije bi bilo reći: beskrupuloznog napada na časopis Praxis."¹⁷² U nastavku su doneseni mnogi izvodi iz rasprave Gradskoga komiteta SKH-a, objavljivani u *Vjesniku*¹⁷³, na što je uredništvo reagiralo slanjem priloga *Vjesniku* pod naslovom *Kome koristi buka oko Praxisa?*, kako bi i on bio objavljen.¹⁷⁴

Optužbe su o praksisovcima kao apsolutno homogenoj grupi, u sebi zatvorenoj, poput **neke "sektaške grupe" sasvim neosnovane**, tvrdi Kangrga. Ti "kritičari" to izjavljuju samo zato jer nisu praksisovce podnosili – i to ne samo političari, nego i kolege koji se nisu imali hrabrosti javno sučeliti s problemima svakodnevice.¹⁷⁵

Kangrga posvećuje pažnju mnogim kritičarima pa su se na njegovu popisu našli Mihailo Marković¹⁷⁶, Franjo Tuđman¹⁷⁷, Dalibor Brozović¹⁷⁸, Savka Dabčević-Kučar¹⁷⁹, Dušan Bilandžić¹⁸⁰, Dražen Budiša¹⁸¹, Mirko Galić¹⁸² itd., no **osobito je kritičan prema Ivanu Supeku**, što ne čudi s obzirom na količinu njegovih izjava o *Praxisu* i njegovu utjecaju. Ivan

---

¹⁷⁰ Isto, str. 25.

¹⁷¹ Usp. Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 25–29.

¹⁷² Isto, str. 31–32. Konkretno su posljedice bile neodržana Korčulanska ljetna škola i neobjavljena posljednja dva broja *Praxisa* za tu godinu (1966.).

¹⁷³ Usp. isto, str. 32–35.

¹⁷⁴ Usp. isto, str. 35–43. *Vjesnik* taj dopis nije htio objaviti.

¹⁷⁵ Usp. isto, str. 58–59.

¹⁷⁶ Isto, str. 88. Markoviću se, kao beogradskome praksisovcu, najviše zamjera njegovo napuštanje marksizma i priklanjanje (srpskome) nacionalizmu. Usp. <http://www.marxists.org/glossary/people/m/a.htm#markovic-mihailo>.

¹⁷⁷ Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 88.

¹⁷⁸ Isto, str. 90.

¹⁷⁹ Isto, str. 118–121.

¹⁸⁰ Isto, str. 159.

¹⁸¹ Isto, str. 230–235.

¹⁸² Isto, str. 241–243.

Supek urotio se s Bakarićem i radio protiv *Praxisa*¹⁸³, zbog čega Kangrga iznosi pravi izljev optužbi i bijesa spram njega: budući da se slizao s Bakarićem, nije imao financijskih problema u izlaženju svoga časopisa *Encyclopaedia moderna* (izlazi od 1966.), radio je protiv svoga vlastitoga brata Rudija, hvalisavac je, nametljivac i samoreklamer, kvazifilozof, lažac i politički licemjer, falsifikator, doušnik, šovinist itd.¹⁸⁴ Najgore je to što se i u filozofiju pačao, od koje nije ništa ni razumio, a kamoli pridonio, argumentira Kangrga analizirajući neke Supekove misli. Kako on uopće može kao takav suditi filozofski o *Praxisu* i davati ocjene?!¹⁸⁵

Drugi je veliki pritisak na *Praxis* nastupio nakon burne 1968., sa studentskim nemirima, kada su ispali "branitelji i podržavatelji tih nemira" te kao takvi glavni krivci, o čemu je već nešto bilo riječi.¹⁸⁶ Došlo je i do "politikantske lakrdije pred sucem za prekršaje", gdje su optuženi Petrović i Kangrga za sudjelovanje u nemirima – kojima nisu prisustvovali!¹⁸⁷

Od 1968. hrvatski je nacionalizam u porastu, a koncentrira se u samome vrhu SKH-a¹⁸⁸ te je *Praxis* sve više dobivao ulogu opozicije, budući da su praksisovci izuzetno oštro kritizirali svaki nacionalizam.¹⁸⁹ Kulminacija je ostvarena u Hrvatskome proljeću, pri čemu Kangrga pokušava sa svoga gledišta ocrtati pravu bit toga nacionalnoga pokreta¹⁹⁰ zbog koje je i došlo **do treće velike hajke na *Praxis* – 1971.**, što je dovelo do sudskoga postupka protiv časopisa, o čemu je već bilo ranije govora.¹⁹¹

Zaobilazeći Kangrginu obranu praksisovske filozofije i mnoga politička razmatranja, istaknut ćemo što je još vrlo važno za kronologiju vezanu za časopis – njegovo gašenje. Praksisovci su bili svjesni već od 1971. da i njih čeka likvidacija¹⁹², nakon što se obračunalo s partijskim vrhom u Hrvatskoj i Srbiji.¹⁹³ Taj kraj je došao, kako je već rečeno, s trobrojem 3–

---

¹⁸³ Usp. isto, str 91.

¹⁸⁴ Usp. isto, str. 92–101.

¹⁸⁵ Usp. isto, str. 102–106. Treba još napomenuti da se Supekovoj optužbi za verbalizam, zakučasti stil i skolastičko zanošenje filozofima koje karakterizira nejasna i rogobatna terminologija može s druge strane suprotstaviti teza o trivijalizaciji, koju poduzima znanstveno orijentirana anglosaksonska filozofija. Stoga optužbe i jednoga i drugoga autora treba uzimati uz dozu opreza, budući da je riječ o čitavim tradicijama filozofiranja u kontekstu kojih oni nastupaju.

¹⁸⁶ Kangrga izvještava o događanjima za studentskih nemira u isto, str. 135–145.

¹⁸⁷ Usp. isto, str 151–152.

¹⁸⁸ Usp. 153–157.

¹⁸⁹ Kangrga se u svojoj kritici nacionalizma (isto, str. 158–166) dotiče formulacije Dušana Bilandžića o praksisovcima kao "hrvatsko-nacionalnim nihilistima", na koju se također obrušava. Usp. i isto, str. 272–273.

¹⁹⁰ Usp. isto, str. 229–235.

¹⁹¹ Kangrgin pogled na ta događanja v. u isto, str. 236–247.

¹⁹² Taj je Kangrin izraz vrlo interesantan, sagledamo li ga u odnosu prema Supekovu rječniku, koji također govori o praksisovcima kao sucima za egzekuciju (usp. bilj. 142). Koliko je osobnih trauma pohranjeno u svjedocima vremena...?!

¹⁹³ Usp. isto, str. 294.

5 za 1974., nakon kojega je direktor sisačke tiskare dobio i pismenu zabranu tiskanja *Praxisa* od Partije¹⁹⁴.

Razmatranje Kangrginih stavova najbolje je zaključiti njegovim upozorenjem da "svatko (...) tko još danas ne želi uvidjeti, da su *Praxis* i Korčulanska ljetna škola doveli našu filozofijsku misao na ravnopravan nivo sa svjetskom i europskom filozofijom današnjice, za što su dobivali priznanja najprominentnijih mislilaca 20. stoljeća – taj objektivno i subjektivno *radi protiv* renomea i postignuća na duhovnom polju svoje vlastite zemlje. Prvi puta u historiji ušli smo u europsku filozofiju na velika vrata kao subjekti, a ne kao puki provincijalci i imitatori tuđega."¹⁹⁵ "Danas govorimo o 'potrebi ulaska u Europu', a tada je *Europa bila kod nas!*"¹⁹⁶, dodaje Kangrga i potpuno je u pravu.

Milan Kangrga nam u svojoj knjizi nudi čitavu paletu zakulisnih zbivanja oko *Praxisa* i zasigurno jest, a to će i zauvijek ostati, najbolji odraz zbivanja oko samoga časopisa iz njegove "nutrine", odnosno s pozicije aktivnog su-stvaratelja fenomena koji se naziva *Praxis*. Činjenica je da je upravo zato i vrlo teško mnoge stvari uzimati kao znanstveno relevantne, budući da je vezanost uz ta zbivanja nabijena jakim emocijama autora. Međutim uza sve nedostatke, izgleda ipak da je to najpotpunija sinteza zbivanja oko časopisa *Praxis* (i njemu komplementarne Korčulanske ljetne škole).

3. Probiti se do istine o *Praxisu*, odnosno njegovu vremenu?

Nakon svih analiza i razmatranja važno je sumirati na jednome mjestu zaključke koji se mogu iz njih izvući te postaviti neke nove probleme i pitanja na koja moraju odgovoriti daljnja istraživanja. Možemo se samo podsjetiti riječi Miroslava Bertoše: "Zanat povjesničara i nije drugo doli neprestano nastojanje da se dostignu nova saznanja i osvijetle tamna (ili namjerno zatamnjena) mjesta prošlosti; i nije drugo doli trajno provjeravanje vjerodostojnosti prijašnjih pitanja i postavljanje novih."¹⁹⁷

Iznoseći stajališta mnogih tumača fenomena *Praxis*, osobitu pažnju treba usmjeriti na to da su svi autori na neki način "kontaminirani" barem pojedinim predrasudama, budući da su u nekome dijelu svoga života došli u samu blizinu praksisovskoga djelovanja te otad direktno ili indirektno vrlo vjerojatno ostali pod nekim dojmom i u skladu s njim oblikovali svoja

---

¹⁹⁴ Usp. isto, str. 298.

¹⁹⁵ Isto, str. 194–195.

¹⁹⁶ Isto, str. 293.

¹⁹⁷ Bertoša, M., *Izazovi povijesnog zanata: Lokalna povijest i sveopći modeli*, Antibarbarus, Zagreb, 2002., str. 8.

stajališta. To je najvidljivije iz oštra "spisateljskoga rata" između Ivana Supeka i Milana Kangrga. Kako je primarno bilo iznijeti neke njihove misli, komentari su bili izuzetno oskudni te je to možda i najvažniji razlog da na ovome mjestu pokušamo odvagnuti što je od svih tih tvrdnji plauzibilno i blisko istini, a što treba zasad ostaviti po strani kao preveliki subjektivizam u iznošenju stajališta. Drugim rječima, pokušajmo "isfiltrirati" ono najistinitije u svi tim zakulisnim zbivanjima vezanima za *Praxis*.

3.1. *Praxis* i društveno-politička povijest

Prvi zaključak koji se nameće jest taj da je zaista, kako to mnogi autori izvještavaju¹⁹⁸, razdoblje **1964.–1971. bilo doba uspona prema sve većoj demokratizaciji društva u Jugoslaviji**, što dokazuje i sama činjenica desetogodišnjega izlaženja jednoga tako radikalno kritičkoga časopisa kao što je *Praxis*, što potvrđuje i Milan Kangrga, koji ističe kako je tada, između ostaloga, bila ostvarena "relativno i sporadično veća sloboda mišljenja i publiciranja knjiga nego bilo gdje u ostalim 'socijalističkim' zemljama kao i sloboda znanstvenog rada – pri čemu je svojevrsni dokaz za to i samo trajanje izlaženja i našeg časopisa *Praxis* punih deset godina, kao i Korčulanske ljetne škole, koja je bila nezamisliva u bilo kojoj drugoj 'socijalističkoj' zemlji, što su nam priznavali svi inozemni učesnici".¹⁹⁹

Gotovi svi autori, oni koji o *Praxisu* i praksisovcima pišu ili jesu praksisovci, slažu se u činjenici da je ***Praxis* imao velik društveno-politički utjecaj**. To uopće nije neko iznenađenje imamo li na umu tendencije koje su si praksisovci zacrtali u obliku posvemašnje kritike svega postojećeg, ali i važnosti angažmana filozofa marksista.²⁰⁰ Pritom treba imati na umu i tezu o tome da su sve dimenzije čovjekova djelovanja isprepletene, koju ističe primjerice G. Petrović, kada kaže: "Možda je najfundamentalniji oblik čovjekova samoootuđenja rascjep njegove djelatnosti na razna područja u međusobnom vanjskom odnosu (...)", dodajući kako "se moramo čuvati iluzije da je moguće izvršiti dezalijenciju

¹⁹⁸ Usp. primjerice Bilandžić, D, *Hrvatska...*, str. 513–514; Supek, I., *Krivovjernik...*, str. 156, 157, 161, 182–183; Bilandžić, D., *Povijest izbliza: memoarski zapisi 1945.-2005.*, Prometej, Zagreb, 2006., str. 122 itd.

¹⁹⁹ Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 288.

²⁰⁰ Što to znači istinski marksist u smislu angažirana intelektualca, možda se najbolje očitava u jednome dijelu žalbe povodom odluke o raspuštanju ogranaka SK na Filozofskome fakultetu Beogradskoga Univerziteta, gdje stoji: "...veće angažovanje (sociologa i filozofa – prim. a.) je posljedica prirodnog razvoja marksističke filozofske i sociološke misli koja je iz faze rešavanja apstraktnih teorijskih pitanja morala preći u fazu veće konkretnosti i aktuelnosti – ako je želela ostati marksistička. To od sociologije i filosofije zahteva sama priroda marksizma čija je najbitnija karakteristika stalna usmerenost ka menjanju sveta, otkrivanju i prevazilaženju prepreka tom mišljenju, ka sjedinjenju teorije i prakse. Ovaj praktično-kritički stav koji je suštinska karakteristika svake dijalektičke i revolucionarne misli potpuno je pogrešno shvaćen na nihilistički način kao 'bespoštedna kritika tekovina i ciljeva razvitka samoupravnog društva.'" Arsić, M. – Marković, D. R., '68: *studentski...*, str. 153.

ekonomskog područja ako ostajemo samo u granicama toga područja, ako se ujedno ne borimo za prevladavanje otuđenosti toga područja od drugih područja društvenog života (ova iluzija dolazi do izražaja među ostalim u suprotstavljanju svakom 'miješanju' politike, morala, kulture u 'sferu' ekonomije)."²⁰¹ Naime Petrović tu vrlo suptilno govori o iluziji da razna područja moraju biti odvojena, pri čemu je konzekvencija da i filozofija (tu umotana u "sferu" kulture) jest sastavni dio bavljenja i drugim područjima, kao što je politika ili ekonomija.

Naravno da je takav sveobuhvatan marksistički stav **nužno vodilo u sukob** sa svima onima koji ustraju na tome "da se svatko bavi svojim poslom", a na prvome mjestu s **političarima**, koji su prvenstveno praktički i pragmatički orijentirani. Tako je *Praxis* ocijenjen negativno od gotovo svih političkih strana.²⁰² Lijevo orijentirani političari zamjerali su mu što se toliko upleće u politiku i time ispada da su oni pravi tumači i interpretatori Marxa te tako ujedno najbolji vodiči jugoslavenskoga samoupravnoga socijalizma²⁰³, što Julius Oswald najljepše sumira na samome kraju svoje knjige: "Iako utemeljitelji *Praxisa* bez ostatka zagovaraju samoupravljanje, ipak kritiziraju način kako se ono u Jugoslaviji provodi. Ne zaziru od toga da upozore na to da se i samoupravljanje može upotrebljavati kao vrlo prikladan ideološki alat, kako bi se ostvarili određeni interesi. U svojim radovima često upozoravaju na nepravilike i pozivaju odgovorne da prošire samoupravljanje."²⁰⁴ Političari pak s nacionalističkim tendencijama zamjerali su im njihovo čvrsto stajanje na liniji komunističkoga internacionalizma te time ujedno i na zatiranju svakoga oblika nacionalizma: primjerice Savka Dabčević-Kučar²⁰⁵ ističe njegov negativan utjecaj na Hrvatsko proljeće²⁰⁶, a

---

²⁰¹ Petrović, G., *Šanse razotudjenja*, u: Petrović, G., *Čemu...*, str. 175.

²⁰² Budući da su vodili "borbu na tri strane: 1. protiv staljinista (...), 2. protiv nacionalista (...), i 3. protiv švercera vlastitog života (ljudi koji nisu vjerni sami sebi, napose politički licemjeri, nap. I. E.)" te ako "se tome dodaju i oni koji 'su nas (praksisovce, nap. I. E.) mrzili samim time što postojimo'", ističe M. Kangrga i ironično zaključuje, "onda je 'raspon interesanata za *Praxis* bio doista voluminozan!" Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 158–159.

²⁰³ Bilandžić primjerice navodi kako su praksisovci početkom 1969. "bili u velikoj ideološkoj ofenzivi s tezama o izvornom marksizmu, kojeg su iznevjerile komunističke partije pa i SKJ. Time su ušli u područje ideologije, koje je uvijek bilo monopol Partije." Bilandžić, D., *Povijest izbliza...*, str. 77. Isti autor na drugome mjestu navodi kako je jedan političar u listopadu 1971. oštro kritizirao *Praxis*: "Među brojnim neprijateljima režima, P. Stambolić je ukazao na 'praksisovce' (...)" koje se, "kao ni nacionaliste, ne može (...) dobiti ustupcima, pa ih zato 'treba razbijati svim sredstvima'." Bilandžić, D., *Hrvatska...*, str. 646. Sekretar Izvršnoga komiteta CK-a SKJ-a Mijalko Todorović je prvenstveno misleći na grupu okupljenu oko *Praxisa* isticao: "Ova mala grupa godinama uporno nastoji da se nametne i prikaže kao predstavnik čitave humanističke inteligencije i to u ulozi njenih političkih lidera. Prema njihovim tezama radnička klasa je prestala da igra ulogu vitalnog historijskog subjekta a njena avangarda je postala sastavni deo birokratske političke strukture. Iz takvih nebuloznih teza izvukli su politički zaključak da humanistička inteligencija treba da ima vodeću ulogu u društvu, da svojom 'radikalnom kritikom svega postojećeg' otvara oči i popuje društvu, da 'prosvećuje' radničku klasu i da je vodi za ruku putevima koje 'osvetljava' i utire ova grupa intelektualaca." Arsić, M. – Marković, D. R., '68: *studentski...*, str. 151.

²⁰⁴ Oswald, J., *Filozofija prakse u Hrvatskoj*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2006., str. 122.

²⁰⁵ Hrvatska političarka i ekonomistica Savka Dabčević-Kučar (1923.–) diplomirala je (1949.) i doktorirala (1955.) na Ekonomskome fakultetu u Zagrebu, a usavršavala se u SAD-u i Francuskoj (1963.). Politički vrlo

Franjo Tuđman kritizira uporno suprotstavljanje konfederalizmu Mihaila Markovića²⁰⁷ te ističe apsurdno uvjerenje i uvjeravanje Gaje Petrovića da teza o hrvatskome jeziku nije znanstveno zasnovana²⁰⁸, što pokazuje njihovo "nerazumijevanje bitnih pitanja iz povijesti međunacionalnih odnosa"²⁰⁹. Treba možda posebno napomenuti kako je Vladimir Bakarić, čelni čovjek komunista u Hrvatskoj, izuzetno napadao *Praxis*, o čemu mnogo govori M. Kangrga²¹⁰.

Filozofi okupljeni oko Praxisa, uz ekonomiste okupljene oko Ekonomskoga instituta u Zagrebu, **predstavljali su najaktivniji centar inteligencije** u Hrvatskoj, ali i u Jugoslaviji²¹¹.

Zbog svoje kritičnosti i izuzetne aktivnosti časopis je imao snažne posljedice na razmišljanje o svim "sferama" života pa tako i za politiku, koju su snažno i nepoštedno kritizirali, što je čitateljima prvenstveno najviše zaokupljalo pozornost u godinama krize²¹². Ne samo da su studenti u takvu jednome intelektualnome pokretu nalazili sebe, povedeni utopističkom idejom o stvaranju boljega svijeta, već su i neki partijci bili njihovi, iako većinom skriveno, simpatizeri²¹³, a čak je i Jovanka Broz upozoravala Tita kako se praksisovce dovoljno ne sluša, što je – kao trezveni političar – popratio s neodobranjem²¹⁴. **Zbog svih se tih razloga vlast na neki način bojala njegove snage**. Upravo ga zato nije mogla direktno ukinuti, već je izabrala financijski pritisak.

---

aktivna: od od 1959. članica CK-a SKH-a, od 1963. članica njegova Izvršnoga komiteta, od 1966. jedan od sekretara toga Izvršnoga komiteta, od 1967. do 1968. predsjednica Izvršnoga vijeća Sabora SRH, a od 1968. predsjednica CK-a SKH-a, na čijem je čelu do 1971., kada je kao jedna od glavnih protagonistica Hrvatskoga proljeća bila prisiljena podnijeti ostavku (te je ubrzo isključena iz SKH-a, s Ekonomskoga fakulteta i uopće javnoga života). Nakon 1990. ponovno je ušla u politički život.

²⁰⁶ V. Dabčević-Kučar, S., *'71: hrvatski snovi i stvarnost*, Interpublic, Zagreb, 1997., str. 743–749.

²⁰⁷ V. Tuđman, F., *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989., str. 455.

²⁰⁸ V. isto, str. 456.

²⁰⁹ Na i. mj.

²¹⁰ Kangrga, M., *Šverceri...*

²¹¹ Usp. Bilandžić, D., *Hrvatska...*, str. 515. Govoreći o utjecaju *Praxisa* i njihove društvene moći, dovoljno govori činjenica da je – kada je 1969. CK SKH-a počeo pozivati razne pripadnike inteligencije na razgovor kako bi se upoznao s njihovim stajalištima i približio ih gledištima svoje politike (riječ je o vremenu kada su se već počeli uznemiravati duhovi unutar Partijskoga vrha, što će kulminirati tzv. *maspokom*) – pozvana je, na zaseban razgovor (inače se zvala samo 'delegacija' iz svake kulturne institucije), čitava redakcija *Praxisa*! Još je zanimljiviji odgovor redakcije: ako je vlasti stalo do razgovora – neka dođu k njima na Odsjek za filozofiju Filozofskoga fakulteta! I CK poslao je uskoro svoju delegaciju. Usp. Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 156.

²¹² Razni oblici i narav krize nisu još ni danas potpuno istraženi, međutim D. Bilandžić daje interesantan memoarski uradak, u kojemu se koji ti razni aspekti (politički, društveni, gospodarski), barem djelomično, daju iščitati. Upućujem posebice na memoarske zapise od 1966. do 1973., kao one za nas najrelevantnije. V. Bilandžić, D., *Povijest izbliza...*, str. 45–143.

²¹³ Dobar je primjer partijac Vladimir Galođaža, koji je otvoreno stao u obranu *Praxisa*. V. Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 252–253.

²¹⁴ "Na sve devijacije časopis *Praxis* godinama upozorava, ali ga se ne sluša. Na to se Tito obrecnuo: 'Ajde, Jovanka, što ti znaš.'" Bilandžić, D., *Povijest izbliza...*, str. 135. O tome da je maršal Josip Broz bio pretplaćen na časopis obavještava M. Kangrga u: Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 50.

3.2. *Praxis* i kulturna povijest

Uza svu svoju društvenu relevantnost i isprepletenost s političkim zbivanjima, *Praxis* je možda ponajviše interesantan kao **jedan od naših najvećih kulturnih fenomena dvadesetoga stoljeća**, koji, moramo se složiti s Milanom Kangrgom, u potpunosti pripada u dio hrvatske kulturno-povijesne baštine.²¹⁵ Treba pritom imati najviše na umu činjenicu da se *Praxis* kao fenomen duboko usjekao ne samo u najvažnija događanja naše bliže povijesti, već i u pamćenje gotovo svih suvremenika. Već je iz samoga pregleda autora i tumača citiranih u ovome radu vrlo jasno da se *Praxis* duboko dojmio mnogih naših eminentnih javnih djelatnika, međutim ono što ostaje nekako skriveno između redaka jest činjenica da je *Praxis* izuzetno snažno utjecao na čitave generacije studenata, koji su na više ili manje značajan način predstavljali hrvatsku inteligenciju na kraju dvadesetoga stoljeća. To nije samo vidljivo u energičnim istupima zagrebačkih (ali i beogradskih) studenata, koji su sebe s ponosom krstili praksisovskim imenom, već i u onim skrivenijim oblicima koji se pojavljuju u još aktivnu akademskome radu nekih pojedinaca, čiji su profesori gotovo svi odreda bili praksisovci ili su bar osjetili (bilo na pozitivan bilo na negativan) način svu moć koju je časopis oko sebe okupio.

Možda je sasvim suvišno isticati kako je **filozofija prakse koju su razvijali zagrebački filozofi i sociolozi okupljeni oko časopisa *Praxis* sasvim sigurno osigurala svoje mjesto u povijesti hrvatske filozofske baštine**.

Praxis je imao izuzetno visoku reputaciju među europskim, ali i svjetskim intelektualcima, što je posve očigledno iz svih dosadašnjih razmatranja.²¹⁶ Osim Blocha, koji, kako smo spomenuli, kaže za njega 1969. da je to nesumnjivo najbolji časopis, i mnogi su se drugi autori pridružili pozitivnim ocjenama. Za primjer možemo navesti pisma podrške i pohvale Ernsta Blocha, Ericha Fromma, Pierrea Navillea itd. prilikom desete obljetnice Korčulanske ljetne škole.²¹⁷ Tu su reputaciju pokušali neki i iskoristiti krađom imidža.²¹⁸

Na kraju se možemo samo složiti s Milanom Kangrgom: "A pravi objektivni sud, i to baš *kritički* sud o cjelokupnoj djelatnosti časopisa *Praxis* dat će – vjerujem to – *novi naraštaji*,

---

²¹⁵ Kangrga ističe kako "filozofija urednika *Praxisa* (...) ulazi ne samo u historiju hrvatske filozofije, kao jedno najznačajnije razdoblje, nego i kao svjetliji trenutak hrvatske kulture općenito!" Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 56.

²¹⁶ Uz sva dosadašnja razmatranja usp. i vrlo dobru recepciju u svijetu prema broju pretplata na međunarodno izdanje *Praxisa*, o kojoj govori Kangrga u isto, str. 128.

²¹⁷ Usp. isto, str. 372–374.

²¹⁸ Neki su beogradski filozofi u SAD-u 1980. pokrenuli časopis *Praxis International* i time zapravo samim imenom nekorektno uzeli ogroman imidž koji je *Praxis* gradio godinama. O tome više v. Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 131. Usp. i isto, str. 88. O tome **novome** časopisu više v. na internetnoj stranici <http://www.ceeol.com/asp/publicationdetails.aspx?publicationid=12f0bdfa-358e-411c-b405-7d7b40628d0f>.

neopterećeni prošlošću, kad ova Hrvatska odlučno (...) zakorači u *demokraciju*, ali još i više: u jedno *ljudsko poimanje i vrednovanje* vlastitih nacionalnih vrijednosti, bez kakvih quasiideoloških etiketiranja unaprijed."²¹⁹ Možemo se samo nadati da i ovaj prilog ulazi u rezultate toga "novoga naraštaja", ili mu bar utire istraživački put.

4. Umjesto zaključka: otvoreni putovi istraživanja

Ovaj je prilog pionirski pokušaj stvaranja skice jedne obuhvatnije povijesnoznanstvene valorizacije časopisa *Praxis*, i to isključivo njegova jugoslavenskoga izdanja. Međutim valja ponovno naglasiti kako je to isključivo nacrt i poticaj daljnjim produbljivanjima spoznaja koje nam taj časopis može donijeti o vrlo složenu odsječku jednoga dijela naše prošlosti. Na tim istraživanjima **treba** ustrajati te **koristiti časopis kao vrlo vrijedan povijesni materijal**, što su neki i počeli, napose uzevši u obzir dokumentarnu vrijednost, na koju smo već ranije ukazali²²⁰, posebna izdanja *DOKUMENTI*²²¹. No želimo li dublje razumjeti *Praxis* i vrijeme u kojemu je djelovala skupina okupljena oko njega, tada analiza ne može ostati samo u naručju "čiste" povijesne znanosti, već treba posegnuti i za analizama druge naravi, koje itekako mogu olakšati posao povjesničaru²²² pri oslikavanju toga odsječka prošle zbilje.

Prije svega **nezaobilazne su politološko-sociološke analize** koje će s jedne strane ukazati na političku relevantnost časopisa *Praxis* u tim, politički gledano, vrlo kompleksnim zbivanjima, napose oko Hrvatskoga proljeća, a s druge pokušati ocrtati utjecaj časopisa na neka vrlo značajna društvena gibanja, kao što su primjerice studentski nemiri 1968. godine. U vezi s potonjim vrlo važan prilog toj problematici predstavlja knjiga Mirka Arsića i Dragana Markovića pod naslovom *'68: studentski bunt i društvo*, kao važan pokušaj osvjetljavanja tih društvenih previranja 1968. te se uvelike dotiče i uloge *Praxisa* i praksisovaca u tim zbivanjima.²²³ Nezaobilazan je i također već citiran rad Berislava Jandrića *Prilog proučavanju studentskih demonstracija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1968.*, u kojemu

---

²¹⁹ Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 65.

²²⁰ Usp. bilj. 16.

²²¹ Navest ćemo dva rijetka primjera. Dušan Bilandžić koristi kao literaturu posebno izdanje *Dokumenti*, ali i jedan dvobroj jugoslavenskoga izdanja, iz kojega citira Titov govor. V. Bilandžić, D., *Hrvatska...*, str. 518, 520. Nešto se više posebnim izdanjem *Dokumenti* služio Berislav Jandrić za jedan svoj rad. V. Jandrić, B., *Prilog proučavanju...*

²²² "Klasični povjesničar uvijek je nastojao strogo primijeniti pravila vlastita zanata, nikada nije prevladavao polje svojih saznanja koja je crpio iz tradicionalnih izvora. Moderni povjesničar krši ta pravila i traži druge metode, u drugim disciplinama, traži nova sredstva, nova pomagala kako bi se što uspješnije približio prošlosti." Duby, G. – Geremek, B., *Passions communes/La storia e altre passioni*, Paris – Bari, 1991./1993., navedeno prema Bertoša, M., *Izazovi...*, nepaginirana stranica, prije prve paginirane brojem 7.

²²³ Osobito je važno i nezaobilazno poglavlje *Praxis – stari krivac za sve*, str. 151–159.

autor kao daljnja otvorena pitanja, između ostaloga, ističe i mnoga koja su posredno ili neposredno povezana s *Praxisom*: "Zašto je i to vrlo brzo, nakon 3-4 dana došlo do podjele među zagrebačkim studentima?"; "Zašto su u demonstracijama najzastupljeniji studenti i nastavnici zagrebačkog Filozofskog fakulteta i simpatizeri okupljeni oko časopisa *Praxis* kao i studenti političkih nauka?"; "Je li bio 'unaprijed poznat završetak zagrebačkih studentskih demonstracija', odnosno jesu li možda bile 'vođene i strogo kontrolirane' od SK i organa reda?"; Zašto su studentske nemire u Zagrebu rješavali najvećim dijelom samo fakultetski profesori, članovi SK?"; Zašto je 'račun' studentskih demonstracija u Zagrebu platilo svega dvoje profesora i jedan student²²⁴ koji su isključeni iz Saveza komunista?"; "Zašto je G. Petrovića Sveučilišni komitet SKH isključio iz članstva SK na temelju ne baš čvrstih dokaza?"²²⁵ Sve su to pitanja na koja bi jedna buduća politološko-sociološka analiza trebala pružiti odgovore.

Nezaobilazne su i filozofske analize, koje će pokušati što objektivnije oslikati filozofiju praksisovaca, neovisno o ostalim političkim implementacijama i raznoraznim predrasudama. Govorili mi o opravdanoj težnji i humanističkim ciljevima te skupine jedne od najjačih neomarksističkih škola uopće, poput M. Kangrge²²⁶, ili pak izražavali duboku sumnju u njihove nazore i označavali ih dogmatičnima, poput N. Sesardića²²⁷, važno je samo da to bude filozofski argumentirano temeljitom sintezom njihove filozofije. Treba spomenuti knjigu Juliusa Oswalda pod naslovom *Filozofija prakse u Hrvatskoj*, u kojoj je prikazana filozofija "utemeljitelja *Praxisa*" (početne uredničke sedmorice). Iako u njoj izostaje kritička ocjena te iste filozofije i uglavnom se radi o kompendiju citata iz raznih djela tih autora, ona predstavlja prvi korak u kritičkoj analizi: na jednome su mjestu prikazana njihova stajališta u onim trenucima koje je autor smatrao najrelevantijima za njihovo filozofiranje (razvoj

---

²²⁴ Riječ je o Gaji Petrović i Mladenu Čaldaroviću te studentu Šimi Vraniću. Usp. Jandrić, B., *Prilog proučavanju...*, str. 25.

²²⁵ Isto, str. 31–33.

²²⁶ V. Kangrga, M., *Šverceri...*, str. 302–309. O njihovu uvjerenju u humanistički karakter njihove filozofije možda ipak najbolje svjedoči kraj teksta *U povodu nekih najnovijih kritika Praxisa*, gdje nakon iscrpna odgovora na kritike, koje smo već spominjali (usp. bilj. 55 i njoj pripadajući tekst), uredništvo ističe: "Teške optužbe i uvrede koje smo razmotrili pokazale su se tako kao neistine i klevete. Međutim, sve ove i druge neistine i klevete ne mogu nas pokolebati i odvratiti od našeg osnovnog zadatka: filozofskog i sociološkog istraživanja i teorijskog osmišljavanja suvremenog svijeta i napose našeg samoupravljačkog puta u socijalizam kao istinsku ljudsku zajednicu slobodnih i ravnopravnih ličnosti i naroda." *Praxis*, g. 5, br. 4, str. 458.

²²⁷ Dostatno je izdvojiti jedan citat u kojemu je naglašena kritika dogmatičnosti praksisovaca prilikom pretjerana oslanjanja na Marxa: "Karakteristično je za filozofe prakse da oni često ne odvajaju pitanje točne interpretacije Marxove filozofije od pitanja održivosti i vrijednosti same te teorije. Kao da se smatra da je čitav posao obavljen kada se dopre do izvorne Marxove misli i kao da ta hermeneutički uspostavljena veza s kanonskim tekstovima može garantirati dolaženje do nekih značajnijih spoznaja." Iz: Sesardić, N., *Razmišljanja o filozofiji prakse*, *Theoria*, br. 1/2, 1987., str. 107–116.; navedeno prema Dabčević-Kučar, S., *'71: hrvatski...*, str. 746.

stvaralačkoga marksizma u Hrvatskoj²²⁸, praksisovsko određenje čovjeka²²⁹, njihova razrada Marxove teorije (samo)otuđenja²³⁰, samoupravljanje kao ukidanje samootuđenja²³¹). Uz to Oswald nudi i korisnu bibliografiju na kraju knjige²³². Naravno da ne smije ostati na tome, već treba učiniti korak dalje i kritički se osvrnuti na filozofiju prakse, što su primjerice učinili Mislav Kukoč²³³ i Veselin Golubović²³⁴. Potonji vrlo lijepo ocrtava glavna pitanja na koja se treba odgovoriti pri izradi jedne obuhvatne sinteze: "Što je zagrebačka filozofija prakse i može li se o njoj uopće legitimno govoriti? Je li ona samo naknadna imaginarna konstrukcija i tek metodička indikacija njenih protagonista, apologeta i hagiografa, ozbiljnih istraživača i umnijih interpretatora ili jedna od najrelevantnijih orijentacija u suvremenoj filozofiji? Nasljeduje li ona cjelokupnu zapadnu filozofsku baštinu i napose njemačku klasičnu filozofiju ili je ona strano tijelo i mrtvaja u toj tradiciji? Je li ona akademska ili ideološka doktrina, ili naprotiv pokušaj mišljenja da se putem zapadnog filozofskog umovanja, i idući njegovim bitnim mjestima, izdigne iznad tradicionalne filozofije i školničkog ustručavanja? Nastavlja li ona u kontinuitetu najviša dostignuća jednovjekovnog razvoja zagrebačke filozofske škole ili znači radikalni prekid s tim eminentno europskim nastojanjem? Je li ona tek jedna od mnogih varijanti marksizma ili je izvorno filozofsko i metafizofsko mišljenje u duhu i na tragu bitne Marxove nakane? Pripada li ona marksizmu ili Marxovu mišljenju?"²³⁵

Osim različitih pristupa **postoje i raznorazna plodna područja daljnijega istraživanja** koja bi upotpunila spoznaje o *Praxisu* i vremenu u kojemu je djelovao. Plodno područje predstavlja primjerice analiza međunarodnoga i džepnoga izdanja²³⁶, dobro bi bilo napraviti i komparativnu analizu s drugim časopisima, bilo horizontalnu (s onima koji su djelovali u vrijeme izlaska *Praxisa* kao *Kritika*, *Encyclopaedia moderna* itd.) bilo vertikalnu (s onima koji su izlazili prije ili poslije kao *Pečat*, *Naše teme* itd.)²³⁷, interesantna je tema odnos beogradskih i zagrebačkih praksisovaca, zatim praksisovci i Korčulanska ljetna škola itd.

---

²²⁸ V. *Kako je nastala filozofija prakse u Hrvatskoj*, u: Oswald, J., *Filozofija...*, str. 11–16.

²²⁹ V. *Bit čovjeka po viđenju filozofa Praxisa*, u: isto, str. 17–54.

²³⁰ V. *Samootuđenje čovjeka*, u: isto, str. 55–100.

²³¹ V. *Ukidanje samootuđenja na putu u samoupravljanje*, u: isto, str. 101–123.

²³² *Bibliografija*, u: isto, str. 125–133.

²³³ Kukoč, M., *Kritika...*

²³⁴ Golubović, V., *Mogućnost novoga: Vidokrug jugoslavenske filozofije*, Zavod za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1990.

²³⁵ Golubović, V., *Filozofija kao...*, str. 14.

²³⁶ Usp. bilj. 3.

²³⁷ Naravno, tomu bi trebala prethoditi analiza svakoga pojedinoga od tih časopisa, a nadam se da je ovaj prilog ujedno ponudio i jedan metodološki model za takva istraživanja.

U svakome slučaju područja istraživanja ima dostatno, a svaki je znanstveni prilog o tome odsječku naše prošlosti – 60-im i 70-im godinama dvadesetoga stoljeća – dobrodošao u rasvjetljavanju mnogih pitanja kompleksne zbilje te naše ne tako davne povijesti.

Izvori

- Praxis*, g. 1, br. 1, rujan/listopad 1964., Zagreb
***, g. 1, br. 2, studeni/prosinac 1964., Zagreb
***, g. 2, br. 1, siječanj/veljača 1965., Zagreb
***, g. 2, br. 2, ožujak/travanj 1965., Zagreb
***, g. 2, br. 3, svibanj/lipanj 1965., Zagreb
***, g. 2, br. 4/5, srpanj/listopad 1965., Zagreb
***, g. 2, br. 6, studeni/prosinac 1965., Zagreb
***, g. 3, br. 1, siječanj/veljača 1966., Zagreb
***, g. 3, br. 2, ožujak/travanj 1966., Zagreb
***, g. 3, br. 3, svibanj/lipanj 1966., Zagreb
***, g. 3, br. 4–6, srpanj–prosinac 1966., Zagreb
***, g. 4, br. 1/2, siječanj/travanj, 1967., Zagreb
***, g. 4, br. 3, svibanj/lipanj 1967., Zagreb
***, g. 4, br. 4 srpanj/kolovoz 1967., Zagreb
***, g. 4, br. 5/6 rujan/prosinac 1967., Zagreb
***, g. 5, br. 1/2, siječanj/travanj 1968., Zagreb
***, g. 5, br. 3, svibanj/lipanj 1968., Zagreb
***, g. 5, br. 4, srpanj/kolovoz 1968., Zagreb
***, g. 6, br. 1/2, siječanj/travanj 1969., Zagreb
***, g. 6, br. 3/4, svibanj/kolovoz 1969., Zagreb
***, g. 6, br. 5/6, rujan/prosinac 1969., Zagreb
***, g. 7, br. 1/2, siječanj/travanj 1970., Zagreb
***, g. 7, br. 3, svibanj/lipanj 1970., Zagreb
***, g. 7, br. 4, srpanj/kolovoz 1970., Zagreb
***, g. 7, br. 5/6, rujan/prosinac 1970., Zagreb
***, Posebno izdanje: *Jun – lipanj 1968. Dokumenti*, 1971., Zagreb
***, g. 8, br. 1, siječanj/veljača 1971., Zagreb

***, g. 8, br. 2, ožujak/travanj 1971., Zagreb
 ***, g. 8, br. 3/4, svibanj/kolovoz 1971., Zagreb
 ***, g. 8, br. 5, rujan/listopad 1971., Zagreb
 ***, g. 8, br. 6, studeni/prosinac 1971., Zagreb
 ***, g. 9, br. 1/2, siječanj/travanj 1972., Zagreb
 ***, g. 9, br. 3/4, svibanj/kolovoz 1972., Zagreb
 ***, g. 9, br. 5/6 rujan/prosinac 1972., Zagreb
 ***, g. 10, br. 1/2, siječanj/travanj 1973., Zagreb
 ***, g. 10, br. 3/4 svibanj/kolovoz 1973., Zagreb
 ***, g. 10, br. 5/6 rujan/prosinac 1973., Zagreb
 ***, g. 11, br. 1/2 siječanj/travanj 1974., Zagreb
 ***, g. 11, br. 3–5 svibanj–listopad 1974., Zagreb

Literatura

1. Arsić, Mirko – Marković, Dragan R., *'68: studentski bunt i društvo*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1988.
2. Audi, Robert (ur.), *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, New York [etc.], ²1999.
3. Bertoša, Miroslav, *Izazovi povijesnog zanata: Lokalna povijest i sveopći modeli*, Antibarbarus, Zagreb, 2002.
4. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
5. Bilandžić, Dušan, *Povijest izbliza: memoarski zapisi 1945.–2005.*, Prometej, Zagreb, 2006.
6. Dabčević-Kučar, Savka, *'71: hrvatski snovi i stvarnost*, Interpublic, Zagreb, 1997.
7. Dragičević, Adolf, *Tito je imao pravo*, u: u: Badinovac, Tomislav (ur.), *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba*, Savez društava "Josip Broz Tito" Hrvatske, Zagreb, 2004., str. 442–456.
8. Golubović, Veselin, *Filozofija kao mišljenje novog: Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*, Euroknjiga, Zagreb, 2006.
9. Grlić, Danko, *Leksikon filozofa*, Naprijed, Zagreb, 1982.
10. Honderich, Ted (ur.), *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford University Press, New York, ²2005.

11. Jandrić, Berislav, *Prilog proučavanju studentskih demonstracija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1968.*, Časopis za suvremenu povijest, god. 34, br. 1, 2002., str. 7–40.
12. Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života*, Kultura & Rasvjeta, Split, 2002.
13. Kukoč, Mislav, *Kritika eshatologijskog uma: Problem otuđenja i hrvatska filozofija prakse*, Kruzak, Zagreb, 1998.
14. Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918-1991): Hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998.
15. Oswald, Julius, *Filozofija prakse u Hrvatskoj*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2006.
16. Perić, Ivo, *Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji: Kronika važnijih zbivanja*, Dom i svijet, Zagreb, 2006.
17. Petrović, Gajo, *Čemu Praxis?*, Praxis, Zagreb, 1972.
18. Požar, Petar, *Leksikon povijesti novinarstva i publicistike*, PP, Split, 2001.
19. Supek, Ivan, *Krivovjernik na ljevici*, Globus, Zagreb, 1992.
20. Supek, Ivan, *Na prekretnici milenija*, Prometej, Zagreb, 2001.
21. Supek, Ivan, *Povijesne meditacije*, AGM, Zagreb, 1996.
22. Šuvar, Stipe, *Zagreb kao kulturna i znanstvena metropola Hrvatske i Jugoslavije 1945-1990.*, u: Badinovac, Tomislav (ur.), *Zagreb i Hrvatska u Titovo doba*, Savez društava "Josip Broz Tito" Hrvatske, Zagreb, 2004., str. 251–258.
23. Tuđman, Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989.
24. Zenko, Franjo (ur.), *Novija hrvatska filozofija (Hrestomatija filozofije, sv. 10)*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
25. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5., Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 2001.
26. *Hrvatska enciklopedija*, sv. 8, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2006.
27. *Hrvatski leksikon*, sv. 2, Naklada leksikon d. o. o., Zagreb, 1997.
28. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, sv. 6, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980.
29. Marksistički Internet arhiv, <http://www.marxists.org/>
  - Arhiv Gaje Petrovića, <http://www.marxists.org/archive/petrovic/index.htm>
30. Enciklopedija marksizma, <http://www.marxists.org/glossary/index.htm>
  - Praxis grupa, <http://www.marxists.org/subject/praxis/index.htm>

- Biografija Gaje Petrovića,
<http://www.marxists.org/glossary/people/p/e.htm#petrovic-gajo>
- Biografija Danka Grlića,
<http://www.marxists.org/glossary/people/g/r.htm#grlic-danko>
- Biografija Milana Kangrge,
<http://www.marxists.org/glossary/people/k/a.htm#kangrga-milan>
- Biografija Rudija Supeka,
<http://www.marxists.org/glossary/people/s/u.htm#supek-rudi>
- Biografija Predraga Vranickog,
<http://www.marxists.org/glossary/people/v/r.htm#vranicki-predrag>
- Biografija Mihaila Markovića,
<http://www.marxists.org/glossary/people/m/a.htm#markovic-mihailo>

31. Praxis International,

<http://www.cceol.com/aspx/publicationdetails.aspx?publicationid=12f0bdfa-358e-411c-b405-7d7b40628d0f>

Igor Eterović: Praxis – a philosophical magazine as a reflection of a complex reality of the time (summary)

This paper analyzes the magazine Praxis as a complex cultural and historical phenomenon, to which we attribute a distinct philosophical school of thought as well as the socially active life of the intellectuals of the time. The first part of the paper provides a historical analysis of the complete Yugoslavian corpus of the magazine which sheds some light on the inevitability of magazine's termination, in spite of its good reputation across the globe. The historical analysis is given on the basis of four methodological principles: editing, associates and publishing, finances and the amount of the argumentative texts in the magazine. The second part of the paper gives a comparative analysis of various participants and analysts of "the Praxis phenomenon", and thrives to extrapolate the truth from the multitude of their subjective reviews and reveal the inner happenings. After the conclusion possible courses of further research for advancing this topic are given.

Igor Eterović: Die Praxis- eine philosophische Zeitschrift, als Spiegelbild der verwickelten Realität eines Zeitabschnittes (Zusammenfassung)

In dieser Arbeit wird die Zeitschrift Praxis als ein komplexes kulturhistorisches Phänomen analysiert, womit man auch eine besondere philosophische Schule und einen bedeutenden gesellschaftlichen Engagement hervorragender Intellektuellen verbindet. Der erste Teil gibt eine geschichtswissenschaftliche Analyse der gesamten jugoslawischen Ausgabe der genannten Zeitschrift, und das aufgrund vier methodologischen Richtlinien: die Redaktion, freie Mitarbeiter und der Verlag, die Finanzen und ein Anteil polemischer Texten in dieser Zeitschrift. Dadurch wird auf die widersprüchliche Tatsache hingewiesen, dass trotz des großen Ansehens, das diese Zeitschrift auf der ganzen Welt erworben hat, ihre Auflösung unvermeidlich war. Im zweiten Teil wird die vergleichende Analyse vieler Teilnehmer und Ausleger des «Praxis-Phänomens» wiedergegeben, und aus einer Vielfalt ihrer subjektiven Ansichten versucht man, dasjenige herauszuziehen, was am nächsten der Wahrheit entspricht. Man versucht auch die Geschehnisse hinter den Kulissen zu verdeutlichen. Nach dem

Aufstellen der Schlussthesen, werden einige Möglichkeiten für weitere Untersuchungen vorgeschlagen.

Igor Eterović: Praxis – rivista filosofica come riflesso della complessa realtà di un tempo (riassunto)

Nell' articolo si analizza la rivista "Praxis" come un complesso fenomeno culturale-storico, con cui si lega la speciale scuola filosofica e significativo impegno sociale dei noti intellettuali. La prima parte offre una analisi storico-scientifica del corpo completo della edizione jugoslava della menzionata rivista. L' analisi si basa sulle quattro direttive metodologiche: redazione, operatori esterni ed edizione, finanziamento e parte dei testi polemici nella rivista. Con questo si vuole mostrare il fatto paradossale che la rivista è stata spenta benchè avesse una reputazione grande nel mondo. La seconda parte dell' articolo rappresenta l' analisi comparativa dei diversi partecipanti ed interpreti del "fenomeno Praxis" e cerca di estrarre dalla miriade delle loro opere quello che è il più vicino alla verità ed illuminare eventi che si svolgevano dietro le quinte. Dopo aver esibito le tesi conclusive l' autore propone dei possibili nuovi modi di ricerca scientifica.

Igor Eterović: Praxis – la revue philosophique comme un reflet de la réalité complexe d'un temps (résumé)

Cette pièce analyse la revue Praxis comme un phénomène culturel et historique complexe, qui va avec une école philosophique distincte et un engagement social important des intellectuels éminents. La première partie offre une analyse historique et scientifique du corpus des toutes les éditions yougoslaves de la revue mentionnée, fondée sur quatre directives méthodologiques : la rédaction, les collaborateurs externes et le tirage, les finances et la contribution des textes polémiques dans la revue. On montre avec cela un fait paradoxal que sa cessation était inévitable, malgré sa bonne réputation dans le monde. La seconde partie représente une analyse comparative des participants diverses et les interpréteurs du 'phénomène Praxis' et cherche à extraire d'une multitude de leurs comptes quelque chose qui sera le plus proche de la vérité et d'élucider les intrigues tramées dans la coulisse. Après avoir établi les thèses finales, on propose quelques nouvelles méthodes pour les recherches ultérieures.